

MB

191.920

Örláng füzetek 8. szám
A Brunszvik Teréz Szellemi Hagyatéka Alapítvány
hírlevelének melléklete

HORNYÁK MÁRIA

**ELSŐ ÓVODÁNK
TÖRTÉNETE
(BUDA-KRISZTINAVÁROS)
1828-1867**

Országos Széchényi Könyvtár



Brunszvik Teréz Szellemi Hagyatéka Alapítvány
Martonvásár
2003

Órláng füzetek 8.
A Brunszvik Teréz Szellemi Hagyatéka Alapítvány
lapjának melléklete

HORNYÁK MÁRIA

ELSŐ ÓVODÁNK TÖRTÉNETE
(BUDA-KRISZTINAVÁROS)
1828-1867

Brunszvik Teréz Szellemi Hagyatéka Alapítvány
M a r t o n v á s á r
2 0 0 3

A kiadvány
a Fejér Megyei Önkormányzat
támogatásával készült

Minden jog fenntartva!

ISBN 963 214 139 3

Országos Széchényi Könyvtár

HB791.920



2004

Barnaföldi Gábor Archívum

Készült: Risograph digitális sokszorosítón

Tartalomjegyzék

Előszó (5)

Az ötlettől a megvalósulásig (7)

„Budán, a Krisztinavárosban” (17)

Brunszvik Teréz óvodája 1828-1832 (25)

A Budai Jótékony Nőegylet és Brunszvik Teréz (35)

Az óvoda a nőegylet kötelékében 1832-1867 (41)

Az óvoda fenntartásának anyagi alapjai (49)

„Óvó bácsik” és óvodások (55)

Utószó (65)

Rövidítések (66)

Jegyzet (67)

Irodalom (77)

Előszó

„Nemzetünk mindenkor ditsőségének tartotta, ha jó Fejedelme eránt hódolását, szeretetét, és hívségét fényesen megbizonyíthatta...”(1) Így volt ez 1828 februárjában is, amikor a király, I. Ferenc a hatvanadik születésnapját ünnepelte.

A nagy nap előestéjén Pest-Buda fáklyákkal, lámpásokkal „úgy ki volt világosítva”, mintha „minden nagy épületek déli fényben tündöklénének.” E „különös fényesség” hatását a falakat díszítő deák, német és magyar nyelvű „elmés” feliratok, a király képe, a magyar korona és az ország címere tovább fokozták.

„Felderülven februárius 12-dikének örvendetes napja”, Pesten a hercegprimás, Budán pedig a pozsonyi püspök celebrált szentmisét az országos és városi hivatalok, iskolák, továbbá „számos Uraságok és előkelő Polgárság” jelenlétében. A mise után „az ágyúkból, s apróbb fegyverekből való lövöldözések nevelték az Ünnepek pompáját.” Ezt követte Budán a népi ünnepély ökörsütéssel, borral, sörrel „a köznépnek felvidámítására és táplálására”.(2) A pesti polgárság a katonaságot és a kórházi betegeket vendégelte meg, s pénzadományban részesített több jótékony intézetet. Az újságok az ország más városaiból is fényes ünnepségekről tudósítottak. Ki tudja, hány mise tartatott, és hány beszéd és üdvözlő vers hangzott el az uralkodó tiszteletére.

A diszlakomáknak és népi ünnepélyeknek azonban hamar vége szakadt. Kihuny a temérdek mécses és fáklya, és sorra lekerültek az épületekre aggatott képek és feliratok. S miközben az ünnep lassan az emlékek birodalmába süllyedt, napról-napra közelebb került a megvalósuláshoz Brunszvik Teréz első óvodaalapítása, nem kis részben annak a jól időzített pénzgyűjtő akciónak eredményeképpen, amelyet a grófnő a király születésnapján hirdetett meg. Később azután az óvodával kapcsolatos cikkek és kiadványok fennen emlegették: a pénzgyűjtés, vagyis „az aláírás kezdődött Első Ferencz Császár és Király Ő Felsége hatvanadik születése napján...”(3)

Százhetvenöt évvel ezelőtt, 1828. június 1-jén tehát megnyílt az első magyarországi óvoda. Egészen pontosan: kisgyermekiskola (németül: Kleinkinderschule), amelynek előképe, a skóciai infant school 1816 után Nagy-Britannia-szerte elterjedt. 1827-ben azután megjelent Párizsban, Genfben, Észak-Amerikában, majd pedig 1828-ban nálunk és Hollandiában. S miközben Budát követve Pesten és hazánk több pontján (Besztercebányán, Pozsonyba, Kolozsvárra, Nagyszombatban) is felbukkant, meghódította Cremona, Bécs, Prága, Linz és München városokat.

Az infant school magyar földre plántálása („importja”) és innen való továbbterjesztése („exportja”) Brunszvik Teréz érdeme. Neki köszönhető az is, hogy a magyarországi óvodai mozgalom, ha csak néhány esztendőre is, de a közép-európai kisdédóvó mozgalom kiindulópontjává lett. Erre utalva figyelmeztetett bennünket Jókai Anna az első óvodaalapítás 175. évfordulóján, hogy „ne a küszöb alatt, hanem méltósággal menjünk Európába”, hiszen a mi belépőjegyünket (européer akcióik és eredményeik révén) a Brunszvik Terézhez hasonló européer elődeink már megváltották számunkra...

A kisdédóvás apostolának nevével fémjelzett „legkorábbi hőskor” a hazai óvodatörténet egyik leginkább kutatott fejezete. Az első négy pest-budai óvodát Teréz személyesen igazgatta. Egészen 1832 nyaráig, amikor is József nádor a fenti intézeteket a Budai Jótékony Nőegylet, illetve a pesti magisztrátus felügyelete alá helyezte, az óvodák terjesztése céljából életre hívott nemzeti egyesületet pedig feloszlatta. Ezt követően Teréz grófnő lassanként a hazai óvodai mozgalom peremére szorult. A kisgyermekiskolák életének fonala az ő „keresztre feszítésével” nem szakadt meg, sorsuk további alakulása azonban a neveléstörténet-írást mind ez ideig nem foglalkoztatta.

Kérdés: mi történt Közép-Európa első óvodájával, a Buda-krisztinavárosi „anya- és mintaintézettel”, Ferenc király sajátos ajándékával? A 175. évforduló jegyében fogant kiadványunkkal ennek a Teréz „szívével és vérével naggyá növelt” óvodának a történetét szeretnénk végigkísérni az ötlettől a megvalósulásig, működése első napjától a legutolsóig. S tesszük mindezt Brunszvik Teréz óvodai archívuma, naplói, levelezése, az egykorú sajtó, továbbá a Budai Jótékony Nőegylet iratai és az irodalomjegyzékben felsorolt gazdag irodalom segítségével. Kérem, tartsanak velünk!

Martonvásár, 2003. decemberében

Az ötlettől a megvalósításig

„Azt mondják, Isten a maga számára tartja fenn a véletlent, amelybe ember nem kontárkodhat bele” – írja Brunsztat Teréz egy önéletrajzi jegyzetében, mondván: ő is ilyen „isteni véletlen”, azaz a Gondviselés folytán szerzett tudomást „a skót intézményről” (azaz: az infant school-ról), és „arról a módszerről: miként lehet „100-200 (1 ½-től 6-7 éves korú) kisgyermeket egy helyiségben” foglalkoztatni.(1)

Ama „isteni véletlen” Samuel Wilderspin: Infant education (London, 1825) című művének a bécsi Joseph Wertheimer által készített német fordításával kopogtatott be hozzá.(2) „A 3. oldalt olvasva éreztem, ez kell nekünk itt, a 9-dik oldalánál: ezt be kell vezetnem, kerüljön bár életembe” – írja Teréz(3), jelölül annak, hogy milyen élénk visszhangra találtak nála Wilderspin gondolatai, ám ez sem volt véletlen...

A szalak egészen 1809. március 29-ig, Brunsztat Teréz második (lelki) újjászületésének napjáig vezetnek vissza, amikor a 34 éves grófnő, a majdani óvodaalapító, életét Isten kezébe téve, keresztül ment „az újjászületésnek és emberré válásnak bizonyos módján”. Ekkor – mint írja – egy csapásra vége szakadt számára „az alvajáró létezésnek, az egyszerű ösztönéletnek.”(4) Két hónappal később azután igent mondott felismert hivatására, a szellemi-lelki anyaságra, mondván: „Elfogadom az összes rászoruló gyermeket, akit a Gondviselés nekem szán!”(5)

A szellemi anyaság („a szív papsága”) lényegében az anyaság magasabb szinten, a szív és a lélek szintjén való megélését, gyakorlását jelenti. „Egy nő sem érezheti magát az anyaságból kirekesztettnek; aki ugyanis odaajándékozta magát e szolgálatra, éppúgy gyümölcsöt hozhat, mint a vér szerint anyák: a szívük és lelkük terem mélyebből fakadó, s mert önzéstől mentes, igazabb gyümölcsöt.” Annyi gyermek árva, ha nem testileg, de lelkileg, akiknek szükségük van valakire, aki a hiányzó vagy kötelességét elmulasztó anya helyét betölti. És annyi hivatás jár többlet-anyasággal, amelyek gyakran összeegyeztethetetlenek a családi élettel. Szerencsére azonban vannak olyanok, akik önként mondanak le a vér szerinti anyaságról, hogy felvállalhassák mások gyermekeinek gondját.(6)

Brunszvik Teréz, aki ez utóbbiak közé tartozott, úgy hitte, hogy elsősorban „intézményes keretek között” ölelheti a szívére a rászoruló gyermekeket, ezért nevelőintézet alapítására gondolt, ez irányú terveinek megvalósítását azonban az anyagiak hiánya megakadályozta. Ő azonban nem maradt tétlen, s nem kis lemondás árán hosszú évekig istápolta, nevelte, tanította húga, Jozefin gyermekeit, felnevelte a szegény sorból származó Derecskey Lujzát, foglalkozott a háztartásába felvett leányokkal stb. Később szellemi gyermekének nevezhette unokahúgát, Teleki Blankát is, aki az ő hatására lépett a közszerreplés útjára, s alapított nevelőintézetet főrangú leányok hazafias nevelése céljából. Ezek voltak szellemi anyaságának legszemélyesebb megnyilvánulásai.

Hívatásának gyakorlásához a „kisgyermekiskola”, azaz óvoda új perspektívát nyitott. Korábban főként bentlakásos intézményekben gondolkodott, amelyekhez hiába próbált pénzt szerezni. Az óvodához viszont nincs szükség szálláshelyre, ellátásra, nagyobb személyzetre, elégséges egy nevelő, egy-két kisegítő, továbbá egy bérelt lakrész (lehetőleg udvarral és kerttel), a működtetéséhez szükséges anyagiak előteremtése pedig nem tűnik lehetetlennek. A másik dolog: Teréznek eddig alig volt módja a szegény gyermekekkel való foglalkozásra, most viszont az óvodával ez a kérdés is megoldódik. Teréz régóta hangoztatja, hogy „a legkorábbi nevelés a legfontosabb”, mivel „amit az ember akkor lát, egész életében segíti majd, hogy a jó felé orientálódjék.”(7) s íme, az óvoda épp a gyermekek iskoláskor előtti nevelésére szolgál! És Teréz döntött! Így lett szellemi anyaságának legismertebb vetülete az óvodaalapítói tevékenysége.

Hozzá kell tennünk, hogy Teréz élete végéig nem mondott le legnagyobb álmáról: egy leánynevelő intézet és nevelőnőképző alapításáról. „A kisdédóvó intézetek – mint írja – ennek csupán előkészítői”.(8) Tegyük hozzá: elmaradhatatlan „előkészítői”, az óvoda, jelesül mintaóvoda ugyanis ott szerepel abban a Teréz által tervezett nemzeti nevelőintézet-együttesben is, amelyért az 1840-es években lobbizik. (Ebben nevelőnőképző, cselédképző és egy, a főrangú leányok nemzeti nevelését célzó intézet is helyet kaptak volna.)(9)

Amint arról már szóltunk, a londoni Samuel Wilderspin infant school-ról szóló művének első német kiadása 1826-ban, a bécsi húsvéti vásárra jelent meg. Ezt a tényt a Wiener Zeitung melléklapjában május 1-jén közzétett könyvismertetés is bizonyítja, amely szerint a kötet április vége óta kapható a Gerold-féle könyvkereskedésben.(10) Fentebb idézett

sorai szerint Teréz a könyvet „azon melegében” megkapta, egyik ismerőse ugyanis még „a nyomdából” szerzett neki egy példányt.

Ez a személy annak a fiatal bécsi festőnek, Thugut Heinrichnek volt az apja, aki 1825-ben Brunszvikék meghívására települt Budára, hogy a húszéves Teleki Blankát festeni tanítsa. Ő csakúgy, mint később az apja a sokgyermekes, állástalan hivatalnok Joseph Heinrich is a magyarországi óvodai mozgalom első résztvevői közé tartoztak.

A németre fordított Wilderspin könyv tehát a két Heinrich közvetítésével jutott el Budára. „Dicsőség azoknak, akiket a dicsőség megillet” – írja később Teréz kettejükre utalva, ő ugyanis az első óvodaalapítást elsősorban nekik tulajdonította, mondván: a legkorábbi kisdédóvónk abból a magból szökött szárba, amelyet Joseph Heinrich vetett el azáltal, hogy elküldte neki az ötletadó kiadványt.(11) Másutt pedig azt írja: „A vetőmagot a kisiskolák létesítésére ... Thugut hozta Magyarországra.”(12)

Teréz egy töredékes feljegyzése szerint 1826 júliusában Bécsbe ment, vagy legalább is oda készült. „Juli 1826, Reise nach Pressburg, nach Wien... Kinderschuhlen [!] – ein Werk...” – írja, ami szintén azt bizonyítja, hogy akkor már tudott a kérdéses könyvről.(13)

Wilderspin műve láthatóan igen nagy hatást gyakorolt Teréze, ezért azt gondolnánk, hogy rögtön hozzá is látott az első óvoda megszervezéséhez, az első kisdédóvó megnyitására azonban csak két évvel később került sor. Mi volt ennek az oka?

A könyv megjelenése utáni első nyolc-tíz hónapban látszólag semmi nem történt. Ez azonban csak a látszat. Teréz ugyanis az első perctől fogva tájékozódott és szövetségeseket keresett, tapasztalatai azonban lehangolóak voltak, mivel igen sok értetlenséggel és gánccsal találta magát szemben.

Az előítéletek egy része az ő személyével volt kapcsolatos. Az akkori idők merev illemkódexe az egyedülálló nőt, még ha grófnő volt is, óva intette a közszerepléstől. Mit akarhat hát ez az ötvenen felüli vénkisasszony grófnő, aki elsősorban művészlélekként ismert?(14) Miféle szélső, feltűnési viselkedés vezérli őt mostani törekvéseiben? Teréz belső motivációiról, Istentől vett küldetéséről a világ nem tudott, olyan-nyira nem, hogy a barátnői előtt is magyarázkodnia kell.

Ez utóbbit jól mutatják a pestalozziánus Vayné Adelsheim Johannához intézett sorai: „De miért van az, kedves barátnőm, hogy te ellene vagy a vágyamnak, hogy az elhagyott gyermeki szívek és lelkek szellemi anyja legyek? Oly kevésbé bízol a képességeimben? Belátom, titeket a

Gondviselés nem az iskolaügynek és a népjólét ügyének szánt. Ez az én földi küldetésem. Nekem más egyebem nincsen. Én nem szültem, és nem adtam magamból a hazának gyermekeket...”(15)

A kisgyermekiskolák alapítását szorgalmazó Teréznek azonban a saját személyével kapcsolatos előítéletek mellett más balítéletekkel is küszködnie kellett. Kényes kérdésekre a Wilderspin könyvét német nyelvre átültető Wertheimer is számított, ezért a kötethez csatolt toldalékban három ilyen kérdést részletesen kifejtett. Ezek: 1.) Kell-e a szegények gyermekeit nevelni? 2.) Kell-e a szegények gyermekeit idejekorán (értsd: kicsi koruktól fogva) nevelni? 3.) Hogyan neveljük a szegény gyermekeket?(16) Márpedig ha a fenti kérdésekben az osztrák és a német publikumot győzködni kellett, sokkal inkább így volt ez nálunk, Magyarországon.

Miközben Teréz a „magasztos érzéseivel” itthon lépten-nyomon „hideg fogadtatásra és ellenvetésekre” talál, a bécsi Wertheimer személyében sikerül egy olyan megértő társra és „szaktanácsadóra” lelnie, aki nélkül az első óvodaalapítás nehezen ment volna.(17)

Joseph Wertheimer (1800-1887), a pedagógia kérdései iránt érdeklődő, fiatal bécsi üzletember, akinek nővére Londonba ment férjhez, korán tudomást szerzett az infant school-ról, amelynek utóbb a szakértője lett. Brunszvik Terézzel való kapcsolatfelvételére legkésőbb 1826 végén vagy 1827 elején kerülhetett sor, amikor Bécsben feltehetően személyesen is találkoztak, utána pedig évekig élénk levelezést folytattak. Teréz a felmerülő problémákat meg tudta vitatni Wertheimerrel, aki különféle könyvek és szemléltető eszközök beszerzésében is segítkezett neki.

Wertheimer 1827. május 23-án kelt első ismert leveléből kitűnik, hogy milyen bámulattal adózik a grófnőnek, mondván, hogy „az egész Monarchia területén legelőször és egyedül egy asszony lép sorompóba megfontoltan és bátran” az óvoda, „e tisztán emberies ügy érdekében. Kitartásra buzdítja őt, mert hiszi, hogy „az igazság s az emberszeretet fénye... diadalmasan töri majd át az önzés és balítéletek sötét felhőit.” Soraiból kiderül, hogy egy évvel az ötletadó könyv megjelenése után, és egy évvel az első krisztinavárosi intézet megnyitása előtt Brunszvik Terézt az óvodaalapítás kérdései (pénzügyek, tanerők, berendezés) milyen komolyan foglalkoztatták.(18)

Brunszvik Teréz 1827 nyarán a nádor feleségének, Mária Dorottya főhercegnőnek a megnyerésére is lépéseket tett: az udvarnál bennfentes unokahúga, Forrayné Brunszvik Júlia közvetítésével elküldte neki Po-

zsonyba Wilderspin könyvét, és megkérte Júliát, hogy járjon közben a tervezett óvodaalapítás érdekében. Levelében némi túlzással azt állította, hogy az engedélyezési kérelem „már a helytartótanács előtt fekszik”, és a pénz is „együtt van”, csupán a főhercegnő beleegyezése hiányzik ahhoz, hogy Teréz a meghatalmazottjaként intézkedhessen. Mint írja: jól tudja ő, hogy az emberek javát „nem az uralkodó fenségeknél kell keresni”, a nádori pár kegyeinek hajhászására mégis szükség van a hatóságok miatt. Kíváncsian várja tehát a beszámolót arról, hogy miként fogadta a főhercegnő „a nemes, szép ügyet”, ebben van ugyanis „minden eljövendőnek a gyökere, alapja”.

Levelének további részében Teréz kisebb előadást rögtönöz, szeretné ugyanis Júliába belesulykolni, hogy mit is mondjon Mária Dorottyának. „A gyermekség első benyomásai a legfontosabbak, mivel azok a legmélyebbek, A gyermekség első benyomásai a legfontosabbak, mivel azok a legmélyebbek és legmaradandóbbak, és mert az első 7 évben több rossz és veszélyes dolog kerülhet a fejbe (agyba) és a szívbe, mint amit a legjobb intézet vagy tan[ít]ó hétszer hét év alatt tud ismét kiirtani. Ezért tűnik nekem egy ilyen kisgyermek intézet olyan dicséretesnek, mivel ez által a rosszat, sőt az elszegényedést is megelőzzük stb. Amíg a kórházakat és börtönöket mégis tömve találjuk, addig a jóknak nem szabad tétlenül, ölbe tett kézzel ülniük”.

Teréz nagy öntudattal papírra vetett sorai derűlátásról tanúskodnak: „Szüntelen fáradozást annak érdekében, hogy a nemes nevelés iránti érzék hazánkban is felébredjen, egyszer majd siker koronázza, és én is több leszek, mint egy név, csillagként fogok ragyogni majd az ország nemesei vagy az emberiség családjai között, és te, Júliám, aki azon kevesek egyike vagy, akik engem megértene, és nekem jót akarnak, az enyém és azé az ügyé leszel, amelynek el kell kezdődnie. Az állhatatosság révén győzni fogunk, akkor is, ha a tökéletlenség, közöny, félreértés, önzés mindenütt akadályhegyeket állít számunkra. Csak egyen fordul meg a dolog: az emelőnek nagyobb ereje legyen, mint a súlynak, amit meg akar mozdítani!”(19)

Forrayné válasza késett, s Teréz június 16-án már azt fontolgatta, hogy maga utazik Pozsonyba.(20) Mária Dorottyától azonban pozitív válasz érkezett: hogy pontosan mikor, nem tudni.

1827. szeptemberében Brunszvik Teréz a londoni Edward Reed lelkész személyében érdekes látogatót fogadott. Reed azt javasolja neki, hogy egyelőre ne lépjen fel nyíltan, hanem csendben nyisson egy 30-40

fős mintaóvodát, s majd csak egy év elteltével mondja: „Jöjjetek és lássátok!” (21) Szerinte azonban Magyarországon inkább cselédiskolákat kellene alapítani, mivel „egy országnak, amely művelődni akar, itt kell a dolgot megfognia”, hiszen a jó cselédet egy család sem nélkülözheti. Teréz viszont úgy találta: „Ha azt akarjuk, hogy az intézetből derék cselédek kerüljenek ki, kisdédóvókkal kell a mű alapját megvetni...” (22)

A következő hónapban Teréz levelet írt Cziráky Antal tárnokmesternek, aki a nagybátyja, Brunszvik József halálával (1827. február 20.) megüresedett országbírói széknek volt a várományosa. Cziráky gróf eddig baráti érzelmekkel viseltetett iránta, ezért abban reménykedett, hogy az óvodák „szent ügyét” is támogatni fogja. „Csak 6 éve, hogy Angliában napvilágot látott egy olyan elgondolás, amely oly sok nemes parlamenti tag ítélete szerint arra érdemes, hogy az egész földkerekségen minden nemes gondolkodású ember bensőséges megfontolás tárgyává tegye – írja Teréz, s felteszi a kérdést Czirákynak: „Miért ne mi, magyarok legyünk az elsők, akik ezt a minden vizsgát kiálló gondolatot meg is valósítjuk? Miért várjunk addig, míg az erkölcsi nyomor minden határt áthág? A magyar nép nagy tömege ágrólszakadt, és senki, aki belátja, hogy az ország jóléte milyen nagymértékben függ azoktól az alsóbb néposztályoktól, akik a társadalmi piramis alapját alkotják, - senki nem lesz képes megtagadni szívét és kezét egy ily jó szándék előmozdításától...” (23)

Cziráky azonban képes volt! Válaszát Teréz 1827. november 4-én kapta kézhez. „Bensőséges tisztelettel látom és hajtok fejet a nemes buzgalom előtt, amellyel Ön az Angliában oly dicséretes eredménnyel bevezetett iskolát a kisgyermek számára nálunk is szívesen látná, de mielőtt ilyen nevelő iskolák alapításához foghatnánk, még sok mindennek meg kell történnie, ami jelenleg a mi drága hazánkban sajnos, csak vágy marad. Mindenekelőtt érettebb korú fiúknak és lányoknak kell célszerű iskolákról gondoskodunk, mivel ezek is oly sok javításra szorulnak, és egyes helyeken szinte teljesen hiányoznak. Ezelőtt szükségünk van még egy sikeres, jól működő intézetre, ahol pedagógusokat, nevelőket és tanítónőket képeznek minden néposztály, a városi és vidéki fiatalság számára, azért hogy azután magasabb szintre, az általános képzettség előkészítéséhez juttathassuk őket. Itt csak fokozatosan és lépésről lépésre lehet haladni, e tekintetben úgy tűnik, minden ugrás inkább hátráltatja, veszélyezteti a jó ügyet és árt neki” – írja Cziráky, hozzátéve: „Hallgassa meg az Úr

tiszta fohászaikat és adjon erőt fáradozásainkhoz, hogy drága országunk hercegének nemes szándékai hamarosan arra a ragyogó fokra jussanak, ahol biztosítva van a kisgyermeknek iskolája és e pompás intézmény folyamatos léte.”(24)

A visszautasítás nagyon elkésérítette Terézt, aki a csalódását évtizedek múlva is felemlegette, hozzátéve, hogy Cziráky később Esterházy Miklós grófot is visszatartotta az óvodák támogatásától.(25) (Úgy tűnik, feleségére, Batthyány Máriára nem tudott hatni, ő ugyanis 1828 áprilisában küldött egy kisebb összeget Teréznek...(26)

Közben Brunsvik Teréz haladt tovább a megkezdett úton. „Az ön akarata, mélyen tisztelt Grófnő, több mint egy egész társadalom” –írta neki nemrégiben Wertheimer.(27)

Igy köszönt be az 1828-as esztendő. Teréz január 8-án azon elmélkedik, hogy bár „barátnői és játszótársai hercegi paláttal díszítve, és a hatalom és befolyás tündöklő diadélmját” viselve a haza trónjain ülnek, a nagynénje és az unokanővérei pedig a barátja a főhercegi családnak, sőt a császárnak is, azt gondolná az ember, hogy javaslata az erkölcsösség elterjesztésére, és ez által a hazáéra is, csak egy intésébe, kívánságába kerül.” Az emberek azonban „süketnémák, ha beszél”, mert önzésükben megkeményedtek. Vérokonai pedig „hidegséggel fogadják”.(28)

Kivételek persze akadnak. Ilyen például unokatestvére, Chotekné Brunsvik Henriette (Forrayné húga), aki „nem csak a vér kötése, hanem inkább a szellemé miatt” áll közel Terézhez. Az óvodával kapcsolatban neki bevallja: „Az akartam, azt kívántam, bárcsak egyedül meg tudnám valósítani, de ez önzés lenne. Azért rendelkezik az egyes ember korlátozott erővel és segédeszközökkel, hogy megtanuljon szeretni, mert mindig szüksége van mások szeretetére és segítségére.” Az ügyet azonban – mint írja – „titokban akarjuk tartani, míg egy év elteltével azt mondhatjuk, gyertek és nézzétek, nehogy még mielőtt létrejön, bárki felemelje ellene a hangját.” Az előkészületekről tehát egyelőre csak a családjuk, a főhercegnő és „még néhányan” tudnak.(29)

Ez utóbbiak egyike a bécsi Wertheimer is, aki február 8-án kelt levele szerint őszintén örült annak, hogy „a kegyes Grófnő” még az évben „létrehozza nemzeti kiállítását [értsd: mintaintézetét. a szerk.]”(30)

Az aláírások (pénzmegajánlások) gyűjtése 1828. február 12-én, I. Ferenc király születésnapján valóban elkezdődött, s ezzel az óvodaszervezés új szakaszába lépett.

Teréz egyre bizakodóbb. Ezt tükrözik az 1828. február 22-én Vaynének címzett sorai: „A mi jóságos főhercegnőnk valóban angyalnak mutatkozott, mivel szívből és tevékenyen részt vesz a kisgyermek iskoláinak létrehozatalában stb. Legnagyobb kívánságom, és bizonyára a tiéd is az, hogy az ilyen példa Magyarországon mindenütt követésre találjon... Kedélyem kivirul az örömtől, ha arra az áldásra gondolok, amelyet ezek az intézmények osztanak majd. Jó annak az országnak, ahol ilyenek nagy számban jönnek létre, úgy, hogy megszólítják a tehettek nagy többségét. Nekünk itt Magyarországon meg kell próbálnunk azokat a gyermekeket, akik itt születnek, egészségesnek, erősnek és jó kedélyűnek nevelni, hogy szép hazánk hamarosan Isten kertjéhez hasonlítson.”(31)

Eközben már folyik a pénzgyűjtés, amelyet néhány hölgy végez. Egyiküket, bizonyos Steinlein Zsuzsit, aki fél az elutasításoktól, Teréz így biztatgatja: „Jézust, a mi Megváltónkat üldözték és megszégyenítették a jóért, nekünk folytatnunk kell az ő művét. Bizonyára önző és világias dolog, ha emiatt semmi szenvedést nem akarunk vállalni, még egy vizsautasító választ sem.”(32)

A támogatók toborzása céljából Brunszvik Teréz a levelek egész sorát írta és küldte szét Pest-Budán kívül Bécsbe, Triesztbe és vidéki ismerősei birtokára. Mesterien forgatta a tollat, s azt is jó tudta, kit mivel, milyen „személyre szabott” érvekkel környékezhetsen meg.

Egy bizonyos Vörösne asszonynak azt bizonygatja, hogy „egy olyan intézet alapítójának lehetni, amely igazán jó keresztényeket, jó, erkölcsös embereket nevel, és így gátat szab az általános romlásnak, nagyon boldogító érzés.” Ezek az új iskolák – mint írja – „a vallásosságra és erkölcsi javításra hivatottak, és az a feladatuk, hogy a jó csíráit hintsék szét ott, ahol egyébként a bűn vetése burjánzott. Az emberbarát gazdagok pedig arra hivatottak, hogy Isten eme kertjét a kis gyermekek zsenge lelkében ápoltsák, hogy a vad gyomok ne vethessenek kiirthatatlan gyökeret, amely később minden fáradozásnak ellenállna.”(33)

Nagybátyjának, Seeberg Fülöpnek Teréz kifejti, hogy a szegények támogatásának nem az alamizsna a legcélszerűbb útja. „Amit oly könnyen megszereznek hazugsággal és fortéllyal, azt könnyelműen el is herdálják nyomban, és így nem ér véget az elszegényedés és az alamizsnaadás. A helyesen vezetett kiseddóvó a jövőben a kórházakat és a börtönöket is néptelenebbé teszi majd, mert nagyon gyakran a gyerekkor első, elhanyagolt éveiben alapozódik meg a test és lélek minden elkorcsosulása” - ír

ja.(34) Esterházy hercegnőnek azt írja, hogy az infant schoolt Angliában immár „sikeres gondoskodás kíséri”, nekünk tehát „ugyanazt az ügyet, érett megfontolás és vizsgálat után, egy ország kultúrájában tett óriási lépéseknek kell tekintenünk. Semmi mást nem óhajtunk annyira, mint hogy ennek utánzásával a legnagyobb nemzeti jótétet ajándékozzuk meg hazánkat...”(35)

Teréz egyik levelében azzal érvel, hogy a megnyitandó óvodával „miénk lesz a dicsőség, hogy első vagyunk az Osztrák Monarchiában,” másutt azt hangsúlyozza, hogy a leendő óvodában „minden tárgyat magyaráz is oktatnak”, azaz „magyar gyermekek számára magyar nyelven létesítünk (iskolát)”. Ismét mások megemlíti: „Bírjuk a belátó és érzelmekben gazdag főhercegnő támogatását és tevékeny részvételét. Fenséges férjét ugyancsak.”(36)

Teréz egyik levélfogalmazványa szerint az első óvoda mintaiskola lesz „egész hazánk számára”; Budán ugyan „négy ilyen iskola kellene, de mi megelégszünk egy mintaiskolával a legszegényebb osztály számára”-írja.(37) „Buda tekintetében olyan szép kilátásaim vannak, hogy azt hiszem, 4-5 nevelőiskola segítségével az egész újonnan felnövekvő generációt tisztábban és megneemesítve adhatjuk át a nemzeti iskoláknak és egyéb intézményeknek” – írja március 16-án Wertheimernek is(38), aki őt óva inti attól, hogy túl sokat markoljon. Már előbb is azt kérte Teréztől, hogy várja be az „első kísérletének” a sikerét, „mielőtt újabb vállalkozások felé indulna”. Példaként Genfet említi, ahol „másfél évvel ezelőtt egész csöndben indult meg a kisdedóvó 17 gyermekkel, ma [pedig] már 150 növendéke van, és általános megbecsülésnek örvend”.(39)

Amikor Brunszvik Terézhez a kisgyermekiskola híre eljutott, már elkötelezte magát ifjúkori ismerőse, báró Lányi Imre két leányának a nevelésére. A kislányok azonban továbbra nála maradtak, s Teréznek velük csakúgy, mint a nevelt lányával, Lujzával is rendszeresen foglalkoznia kellett: figyelemmel kísérte az előmenetelüket, ellenőrizte a melléjük fogadott tanárok és mesterek munkáját, utazott velük, gondoskodott a szükséges ruha-, cipő- és egyéb beszerzéseikről stb.

1828. április 14-én, amikor az óvodaszervezés már javában folyt, így tervezgetett: „Május végéig a gyermekek befejezik a vallásoktatást, a zenét, számtant és alaktant és ezekből vizsgáznak. Június elején egy bécsi francia házba [mennek?] A gyermekek táncitanítót kapnak.” Ezután következik a szempontunkból különösen fontos naplóbejegyzés: „Május

végéig minden előkészületet megteszünk a kisgyermek iskolájához és a női alapítványhoz. Vajon menni fog?”(40)

Néhány héttel korábban Teréz az egyik levelében azt írta, 14 napon belül meg tudják nyitni az óvodát, „ha még 50 részletre akad jelentkező”, az előírányzott 800 forintból ugyanis még 50-szer 4, azaz 200 forint hiányzik. Hozzátette azonban: „Lakással és tanárral már rendelkezünk.”(41) Arról, hogy ki volt a kisdédóvóba kiszemelt „tanár”, sajnos, semmit nem tudunk. (Őt, mint majd látni fogjuk, Teréz hamar le is cseréli.)

A „lakást”, vagyis az óvoda helyét illetően kedvezőbb helyzetben vagyunk. Buda? Pest? Bécs? Brunszvik Teréz egy ideig tétovázott, hogy hol állítsa fel első kisgyermekiskoláját. „Mindenesetre ha ez itt [Budán] nem menne, Bécsben fogok egy ilyen intézetet alapítani” – írja 1827 májusában.(42) Ennek kiváltképp Wertheimer örült volna, ezért is írta az év október 17-én a Bécsbe készülő Teréznek: „Remélem, ennek az útnak az eredményei, valamint a főhercegék nyilatkozata a kegyes Grófnőre is hatással lesznek, amikor majd el kell döntenie, itt vagy amott állítsa-e fel az első kisdédóvóját. Az első cél érdekében én magam sem maradtam tétlen, az eredmény azonban még a távoli jövő titka, bár elismerésben nincs hiány, és még senkivel sem beszéltem, aki ilyen intézet felállítását ne tartotta volna Bécsre nézve igen hasznosnak”.(43)

Brunszvik Teréz végül is Buda mellett döntött. Később kifejezetten örült annak, hogy a választása a haza fővárosára esett, és büszkén emlegette: „Először történt, hogy Bécs minket, magyarokat utánzott.”(44)

A leendő óvoda színhelyéül anyja krisztinavárosi bérházát szemelte ki. A nagy sarokházban szabad hely nem volt, a festő Heinrich azonban, aki ott lakott, s bizonyára a műterme is ott volt, átengedte lakását a kisdédóvó céljaira. Március végén Teréz értesítette is anyját, hogy Heinrich Szent György napkor (április 24.) már nem fizet lakbért.(45) Így lett az óvodaalapító Brunszvik Teréz „nagy kalandjának” a színhelye a budai Krisztinaváros, amelyről külön fejezetben szólunk.

„Budán, a Krisztinavárosban...”

Christinapolis, Christinastadt, Krisztinaváros. Az első óvodaalapítás idején Budának ez a külvárosa a plébániatemplom tágabb értelemben vett környékén kívül a mai XII. kerületet, sőt a XI. és a II. kerület egy részét is magában foglalta.

Az újdonsült külváros (ellentétben a Vízivárossal vagy a Tabánnal) „nem spontán fejlődés eredményeképpen keletkezett”, hanem 1771-ben, Brunszvik Teréz születése előtt négy évvel „kormányzati aktussal” hívták életre egy települési előzmények nélküli, lakatlan területen: a Vártól nyugatra „lesimuló” völgyben, amelyet „székesfehérvári völgynek is hívtak. Ezt az Ördögárok által kettészelt határrészt Buda felszabadítása (1686) után a Várban állomásozó osztrák katonaság védelmi övezetnek nyilvánította, és gyakorlótérnek, valamint szénakaszálónak használta. A terület egészen 1770-ig szántók, szőlők, rétek uralták, s csupán egyetlen nem katonai építmény állt rajta: a forgalmas zárándokhellyé lett Szűz Mária-, ismertebb nevén Kéményseprő-kápolna, mivel itt a szilárd anyagból való építkezés tilos volt.

Buda azonban idővel terjeszkedni akart, s mivel telepítésre alkalmas területtel már csak ott, a Vártól nyugatra eső völgyben rendelkezett, a városvezetés lépéseket tett a katonaság által önkényesen elfoglalt határ-rész visszaszerzésére, eredményt azonban nem ért el. A vitát végül a helytartó, Albert főherceg feleségének, Mária Krisztinának (Mária Terézia leányának) a fellépése lendítette ki a holtpontról. A királyi Kamara a város javára döntött, s a főhercegnő után Krisztinavárosnak elnevezett városrészben megkezdődhetett az építési telkek kimérése.

A budai magisztrátus ezt az elővárost 1771-ben a kiterjedt szőlőműveléshez mind nagyobb számban szükséges napszámosok letelepítése céljából alapította. Nemsokára azonban a vagyonos budai polgárok és hivatalnokok közül is egyre többen szereztek krisztinavárosi ingatlant. Számos úrilak és kertes villa épült, s ily módon a szegénynegyednek szánt városrész a 19. század elején Pest-Buda kedvelt üdülőterületévé fejlődött.

A település arculata II. Józsefnek köszönhetően tovább módosult. A kalapos király, helyre akarván állítani Buda fővárosi rangját, az országgyűlést és a központi kormányszékeket (kamara, helytartótanács) Pozsonyból ide visszaköltöztette. (Mindez ifjabb Brunszvik Antal kamarai tanácsost, Teréz apját is érintette, aki 1784-ben vásárolta meg családjának a később Tárnok utca 15. számmal jelölt házingatlant.(1). A Vár, azaz a Belső- vagy Felsőváros azonban hamar megtelt, ezért II. József 1784-ben elrendelte a még mindig erődítési területnek számító, várfal alatti lejtők (Glacis) felparcellázását. A Vár alatt felépülő házakban azután, amelyek zöme eleve bérháznak épült, nagy számban vettek ki lakást a paloták alkalmazottai (urasági kocsisok, szakácsok stb.) és a különféle országos és városi hivatalok kevésbé tehetős tisztviselői, s így megindult az a folyamat, amely utóbb Krisztinavárost sajátos hivatalnok-negyeddé tette.

A 19. század elején a fiatal előváros változatlanul laza, foltszerű település. A házak három „sűrűsödési pontja”: a templom és az egykori katonatemető közti térség (ez utóbbit 1858-ban, a Déli pályaudvar építésekor számolták fel), továbbá Naphegy keleti lejtője és a mostani Kékgolyó és Városmajor utcák környéke. E „három folthoz” csatlakozott még a hosszsan elnyúló Attila utca, amelyről majd részletesen szólunk, továbbá az úgynevezett hegyvidék (Zugliget, Svábhegy stb.), amely 1822-től szerepel a krisztinavárosi telekkönyvekben.

Közben a városrész újabb és újabb pontjain kezdődtek építkezések. A lakóházak száma 1772 és 1813 között 22-ről 275-re, 1849 februárjáig pedig 357-re szaporodott.(2) Iskolája 1787-től a Gellérthegy utca elején működött, 1810-ben pedig átköltöztették azt a mai Krisztina körút 63. szám helyén emelt új épületbe. 1795 és 1797 között, a kegykápolna szomszédságában elkészült a most is látható plébániatemplom. A városrész egyik fő ékessége volt a részben francia, részben angol stílusú magánpark: a pompás Horváth-kert egy csatorna által kettémetszve. Északon eredetileg a Gyakorló-, vagy Tábornokrét határolta. (Ott végezték ki 1795-ben a Martinovics-féle összeesküvés halálra ítéltjeit, innen a rét mai neve: Vérmező.)

Az 1771-ben alapított külváros lakóinak száma 1828-ig, vagyis az első óvodaalapításig 3259 főre emelkedett.(3) A Krisztinaváros volt Buda legkisebb lélekszámú városrésze, ahol 1843-ban 3484-en laktak, miközben a Vár 4103, a Tabán 5688, a Víziváros pedig 9172 lelket számlált.(4) A krisztinavárosiak száma 1850-ig (a hegyvidéken lakókkal együtt) 4962-re emelkedett.(5) Ez idő szerint Budán összesen 34893-en laktak, alig

valamivel többet, mint a Terézvárosban, akkorára ugyanis a dinamikusan fejlődő Pest (a maga 88618 lakosával) Budát már jócskán maga mögött hagyta.(6)

A krisztinavárosiak zöme a római katolikus egyházhoz tartozott. Ezt az alábbi, 1843-ból vett adatok is jól illusztrálják, miszerint az akkori lakosok között volt 3240 katolikus, 23 evangélikus, 5 református 10 görögkeleti („óhitű”) és 156 zsidó.(7) Buda egészéről Fényes Elek 1843-ban azt írja, hogy lakossága „legnagyobbbrészt német” (elmagyarosodásuk később kezdődött), emellett a várost rácok, tótok és „számos magyarok” lakják.(8) Így lehetett ez a Krisztinavárosban is, a rácokat kivéve, akik elsősorban a Rácvárosnak is nevezett Tabánban éltek.

Mint említettük, a Krisztinavárost alapítói kifejezetten szegénynek szánták, a városrészen azonban a 19. század első évtizedében végképp úrrá lett a kertváros-jelleg, amely később, a hivatalnokok számának növekedésével tovább módosult.

A tehetősebb háztulajdonosok közül sokan vagy egyáltalán nem laktak a Krisztinavárosban, s itteni házukat bérbe adva hasznosították, vagy pedig csak nyaranta költöztek ki ide. Ily módon a városrész tényleges lakói között a szegényebb elemek (napszámos, kapás, foltozósabó, suszter, kontár kézműves, segéd) többségben voltak. A lakosság valamivel tehetősebb rétegét alkották a kereskedők, kézműves mesterek, fuvarosok, a nádori és urasági szolgák, kocsisok, lakájok, színházi és nyomdai alkalmazottak, valamint a hivatalnokok.

Fényes Elek szerint a Budán lakóknak „fő foglalatosságuk a kézművesség, kereskedés, föld-, s különösen szőlőművelés”, „fő életmódot képez azonban Budán a szőlőművelés.”(9) Mindezt a krisztinavárosiakról is elmondhatjuk, hiszen az ő „szőlőlombos dombtetők” karéjozta településüket kifejezetten a lakosság alsó rétegeihez tartozó kapások letelepítésére alapították.(10) Később, mint említettük, a Krisztinaváros jellege átalakul, lakói között azonban „a bortermelő nép” mindvégig „külön osztályt alkot, mégpedig tekintélyeset”.(11) A krisztinavárosi óvoda növendékei nem kis részben az ő gyermekeik közül kerültek ki, ezért róluk bővebben szólunk.

A szőlőművek „osztályán” belül két fő csoport volt: a nagyobb szőlősgazdák, akik másokkal dolgoztattak, valamint azok, akik saját kis földjük megművelésén túl másoknak is dolgoztak. Végezetül ott voltak a nincstelenek, akiknek megélhetését a napszámos- és idénymunkák biztosították. A szőlőtulajdonos, a vincellér, a kerülő és a csősz szinte kizáró-

lag a budaiak közül került ki. A kapás, karózó, kötöző napszámosok és a szüretelők viszont részben a környező falvakban laktak.

A szőlőskertek kora tavasztól késő őszig népesek voltak. A szőlőmunkások közül sokan még gyermekkorukban kerültek a napszámosok soraiba. A szüret heteiben a gazdák és alkalmazottaik családotól kiköltöztek a szőlőskertekbe, ahol vidám élet folyt. Ilyenkor a város szinte elnéptelenedett. A szüretelők szinte kivétel nélkül a nők és gyermekek közül kerültek ki, míg a szőlőpréselők és taposómunkások férfiak voltak. A szőlőmunkások derékhadát kitevő kapásokat egyik kortársuk 1838-ban így jellemzi: „A kapások nem törekednek arra, hogy vagyont szerezzenek, keresetüket nagyrészt felélik, késő öregségig dolgoznak, s nagyon munkabírók, edzetek – ha nem esnek iszákosságba. Igényeik alacsonyok, egész nap kenyéren élnek, amihez a napszámmal járó fél liter bor járul, s csak este esznek meleg ételt.”(12)

A Krisztinaváros kertváros jellegének erősödésével egyidejűleg a háztulajdonosok között a kapások számaránya mindjobban csökkent, a lakásbérletők egyharmadát viszont még 1848 táján is ők alkották. A kapás családokat semmi nem kötötte helyhez, így ezek gyakran cserélődtek.

Végezetül vessünk egy pillantást a Krisztinaváros egyszerűbb népeségének lakásviszonyaira! A városrész házainak egyharmadát tulajdonosaik bérházként hasznosították. A lakások háromnegyede egy- és kétszobás volt. 1848-ban 48 olyan házat írtak össze, ahol egy szobában átlag négynél több lakó zsúfolódott össze, s további 56 házat, amelyben egy szobára átlag 3-4 fő jutott; ezek a házak „még az akkori viszonyok között is túlszűfoltnak tekinthetők”.(13) Egy viszont biztos: maga a Krisztinaváros az itt lakóknak kivételesen kedvező környezetet biztosított.

Buda újdonsült elővárosáról a kortársak elismeréssel szólnak. „Vidékje kies és egészséges, s számos szép kertekkel és majorságokkal díszeskedik” – írja Vályi András 1796-ban.(14) „Elbájolóan kedves festői részlet a Krisztinaváros a Várhegy szárazföldi oldalán... Barátságos fekvése a közeli és távoli hegyektől körülölelt változatos árnyalatú völgyben..., a közeli rétek és a szántóföldek nagyrészt körülkerítve és a csendes báj, mely úgyszólván az egész felett lebeg, kultúrált vidéki helységhez tesz hasonlóvá” – áll az 1809. évi Rösler-féle kalendárumban.(15)

„A Vár- és Gellérthegy s a Svábheggyel kezdődő halmoktól képezett völgyben, elrejtve Pest és a Duna zajos elevenségétől, falusi, kényelmes magányban fekszik e városrész, s a szomszédos pestieknek nyári lakul szolgál. A város közepén a Horváth-kert kellemes, árnyas lombjaival, a

tágas rét, mely Generál-rét nevezet alatt a várhegyet tőle elválasztja, alább a városmajor, nagyszerű parkjával, ligetével, hátulról a szőlővel beültetett halmok – mindez a Krisztinavárost falusi lakká varázsolja, mellyel még a város közellétének kellemei is összeköttetvék. Minden ház kisebb nagyobb csinos kerttel bír, s emiatt lett a Krisztinaváros Pestnek azzá, ami Hietzing, Döbling, sat. Bécsnek...” – olvashatjuk egy 1845-ban megjelent kötetben.(16)

Buda Krisztina főhercegnőről elnevezett ifjú külvárosa ekkor már a városiasodás útját járta. A lakóházak számának gyarapodásával sorra eltűntek az utcák „foghíjai”, a több utcára néző telkeket körülépítették, nőtt az emeletes házak száma stb. A lakosság soraiban jelentős eltolódás ment végbe a mezőgazdasági és ipari foglalkozásúak között, ez utóbbiak javára. 1856-ban elkészült az Alagút. 1861-ben pedig a Déli-pályaudvar átadására került sor. Ily módon végleg elhalványult a városrész külváros jellege, amely az első óvodaalapítás körüli időket jellemezte.

Most pedig szűkítsük vizsgálódásaink körét a mai Attila utca vidékére, hiszen 1828-ban ott nyílt meg hazánk első óvodája, és – jóllehet fennállásának négy évtizede alatt kétszer is költöznie kellett –, mindvégig ebben az utcában maradt! Ez volt a városrész fő utcája, s ezt sokáig úgy is nevezték: Fő utca (Hauptstraße). A Várhegy lábánál észak-déli irányban futó forgalmas utca tabáni folytatását viszont régtől fogva Attila utcának hívták, és ehhez igazodva lett 1882 után a Fő utcából is Attila utca.

Ebben az utcában, amely közigazgatásilag ugyan a Krisztinavároshoz tartozott, földrajzilag és társadalmilag azonban a Várhoz állt közelebb, II. József rendeletére osztottak ki építési telkeket főuraknak, vezető hivatalnokoknak, tehetősebb polgároknak, kézműveseknek. A telkek után négy-szögölenként évi egy krajcár telekadó járt volna a várerődítési parancsnokságnak, ám a kalapos király ezt is eltörölte. Az új telektulajdonosoknak azonban egy dologgal számolniuk kellett: amennyiben azt a várvédelmi szempontok szükségessé teszik, építendő házaikat le kell bontaniuk. Erre azonban szerencsére nem kerül sor.

L.Gál Évától, a Krisztinaváros helytörténésztől tudjuk, hogy a II. József által megajándékozottak (Niczky Kristóf, a helytartótanács elnöke, valamint a Sztáray, Majláth, Ráday és a Sándor családok) között Teréz apja, gróf Brunszvik Antal is ott volt.(17) Czeke Mariann még úgy tudta, hogy a szóban forgó krisztinavárosi telket a gróf halála (1793) után, Teréz anyja szerezte meg „özvegységének első éveiben.”(18) A telek 1790-re már be is épült. Ezt igazolja az a Brunszvik család levéltárában talált

bérleti szerződés, amely szerint 1790. szeptember 28-án a krisztinavárosi ház egy részét (egy „nagyszobát, egy konyhát, kamerát és egy részét a pinczének”) Brunszvik Antal egy esztendőre árendába adta bizonyos Budai János nevű pesti korcsmárosnak.(19)

Brunszvikék háza a mai Attila és Mikó utca északi sarkán lévő telken állt, amely egészen a Logodi utcáig felhúzódott. Itt jegyezzük meg, hogy a házszámozás a Krisztinavárosban (a többi budai városrészhez hasonlóan) egészen az 1880-as évekig nem utcák szerint történt, hanem az egész külvároson végigfutó házszámozással, amelyek az idők során sokat változtak, azaz (egy-egy telekfelosztás vagy házépítés miatt) eltolódtak.

A környék igen forgalmas volt. Ide érkezett le a Várból a Fehérvári-kaputól induló országút egyik ága, amely azután a Generális-rétet ferdén átmetszve haladt tovább. És ide torkollott egy vári kőlépcső is (ma: Gránitlépcső), amely a gyalogos forgalom szempontjából volt jelentős. A Tárnok utcai házukból jövet ezt a lépcsőt Brunszvik Teréz is minden bizonynyal gyakran használta. Azok a „felső- és vízivárosi kicsik” is ezen „a hegyi lépcsőn” jártak le és fel, akik az ő kisdédóvó intézeteik megnyitása előtt a krisztinavárosiból akartak „profitálni”.(20)

Az Attila utca melletti Generális-rét szabályozására 1829 és 1833 között, tehát már a krisztinavárosi óvoda felállítása utáni években került sor. Ekkor szüntették meg a rétet átszelő kocsutat, s helyette a várlépcső és az Ördögárkon átívelő, hajdani Kalmárfy-palló (a mai Krisztina körút vonala) között kialakították azt a sokáig nevenincs mellékutcat, amelyet csak az 1880-as években neveztek el Mikó utcának.(21)

A mai Attila utca telkeinek beépítése fokozatosan történt. A házak jó része emeletes volt. Kert mindegyikhez tartozott. 1810 táján már az utca ismertebb háztulajdonosai sorában ott találjuk az ercsi mintabirtokos Lilien József bárót, Perger Ignác városi tanácsost, és Müller Fülöp kocsigyárost, aki az üzemében mintegy húsz munkást foglalkoztatott. 1820-ban a Budai Jótékony Nőegylet is itt (a mai Bugát Pál utca sarkán) rendezte be ápolóját néhány földszintes épületben.

A továbbiakban figyelmünket a mai Attila és Mikó utcák északi sarkán állt, hajdani Brunszvik-házra összpontosítjuk, amelyet egy 1808-ban készült végrendeleti záradék szerint Terézék anyja a legkisebb leányára, Teleki Imréné Brunszvik Karolinára hagyott. A Tárnok utcai családi házat Teréznek, a mellette lévő bérházat pedig, amelyet Brunszvikné az előző évben szerzett meg, a harmadik lányának, Jozefinnek szánta.(22)

A három ingatlanról 1810. január 10-én hivatalos becslés készült. Ekkor a Tárnok utcai házakat 29.443, illetve 54.970 forintra, a krisztinavárosit pedig 42.366 forintra értékelték, ami arra utal, hogy ez utóbbi, amelynek telkét, várvédelmi területről lévén szó, nulla forintra becsülték, magában is számottevő értéket képviselt.(23) Kezdetben ez volt Krisztinaváros második legnagyobb és legismertebb épülete. Amikor 1805-ben a krisztinavárosiak úrnapi körmenet tartását kérvényezték, a négy stáció egyikeként a Brunsvik házat jelölték meg.(24)

Az épület első ismert leírása egy 1814. május 29-én megjelent árverési hirdetésben maradt ránk. Eszerint „a Krisztinavárosban a 213. sz[ám] alatt lévő, szilárd anyagból épült nagy sarokház”, amely „a Várból való kijáratnál jobbra, a kölépcsőnél” található, „áll 17 földszinti és 15 emeleti, azaz összesen 32, téli ablakkal és zsalugáterrel ellátott szobából, több konyhából és kamrából, pincéből, fűskamrákból, kocsiszínekből, istállókból, magtárakból, egy tágas kertből és egy bővizű kúttal rendelkező nagy udvarból”(25)

Az árverésre, szerencsére nem került sor. A 14 évvel később, tehát éppen az első óvoda megnyitásának évében (1828) kelt országos adóösszeírás szerint a ház tulajdonosa változatlanul Brunsvik grófné. A bérlők közül a kimutatás csupán Thugut Heinrich akadémiai festőt említi, akinek nemcsak a lakása, hanem a műterme ebben a házban volt.(26) Egészen az év áprilisáig, amikor is helyét átengedte a felállítandó óvoda céljaira.

Brunsvikné Seeberg Anna grófné 1830. május 13-án elhunyt. A krisztinavárosi ház továbbra is ő nevében szerepelt, mígnem a házat öröklő leánya, Karolina (gróf Teleki Imre felesége és Blanka anyja) az eladása mellett döntött. Az 1839-ben kelt adásvételi szerződés szerint a 12800 forint vételár ellenében Kiss Ferenc táblabíró és régiséggyűjtő lett az új tulajdonos, aki a családjával minden jel szerint már a korábban is ott lakott.(27) A szerződésben az óvodáról nem esik szó, a ház és a krisztinavárosi kisdudorvó intézet „sorsközössége” ugyanis már a korábban véget ért. 1832 nyarán ugyanis ez utóbbi a Budai Jótékony Nőegylet felügyelete alá került, és a nőegyleti hölgyek siettek azt a saját házukba átköltöztetni.

Ez az épület szintén a mai Attila utca páratlan (Vár felé eső) oldalán állt, a Brunsvik háztól mintegy tíz telekkel délebbre. Az óvoda 1853-ig működhetett ott, akkor ugyanis a szóban forgó épület az Alagút utca megnyitása miatt lebontásra került.

A krisztinavárosi kisdedővó harmadik, s immár utolsó otthonát egy, a fentebb említett nőegyleti árpáda melletti bérházban, a mai Attila és Bugát Pál utca kereszteződésénél alakították ki.

Az óvoda 1832 utáni történetét a szélesebb publikum (legalább is eddig) nem ismerhette, így költözéseiről sem tudhatott, ezért a krisztinavárosi kisdedővót teljes egészében a Brunszvik házhoz kötötte. 1927-1928-ban pedig, amikor az ország Beethoven halálának és az első hazai óvodaalapításnak a centenáriuma emlékezett, az a tévhit is lábra kapott, hogy a Vermező szelén álló ház volt „a Brunszvik-palota”, ahol a nagy zenei géniusz is többször vendégeskedett”.(28) Ez azonban nem igaz, hiszen ezt a házat a család bérházként hasznosította, ők pedig rangjukhoz illően a Várban, azaz a Tárnok utcai házukban laktak.

De mi történt a krisztinavárosi házzal, ahol Brunszvik Teréz a Közép-Európa viszonylatában is első óvodát alapította? Mint említettük, 1839-ben Kiss Ferenc birtokába került. A telek ekkor a 349. számot viselte, 1850 táján viszont már három számmal (389., 390., 387.) jelölték. „Egy sarokház a Fő utcában 357 négyzetöl ház- és 336 négyzetöl kerttelekkel”- áll a telekkönyvben.(29) Az Attila utcától a Logodi utcáig húzódó telek 1904-ben az Attila utca 41-45. és Mikó utca 1. számot viselte. Az épület Attila utcai frontján 1899-ben a Budapesten rendezett első nemzetközi gyermekvédő kongresszus résztvevői emléktáblát avattak.(30)

Brunszvikék háza a Gellért-hegyről és a Vár bástyáiról is látható volt, ezért távoli tömbjét több 19. századi rajzon, festményen és fotón felfedezhetjük.(31) Pörge Gergely 1915-ben készült rajzán közelről látható az egyemeletes épület emléktáblával megjelölt Attila utcai oldala, és Mikó utcai szárnyából is mindaz, ami a II. József-korabeli épületből megmaradt.(32) A Logodi utcához legközelebb eső házrészét ugyanis már korábban lebontották, és ennek helyén épült fel az a többemeletes ház, amely az említett, 1915. évi rajzon is szerepel.

A kérdéses házrész eltűnése azért sajnálatos, mivel Brunszvik Teréz óvodájának első otthona – a legutóbbi kutatások szerint – éppen abban volt. Csordás Gábor lakberendező, az óvoda makettjének megalkotója az 1870-es években készült kataszteri térképet és a Mikó utca terepviszonyait (lejtését) tanulmányozva arra a felfedezésre jutott, hogy a Brunszvikék házában ez a része eredetileg földszintes volt. A kisdedővó pedig, amelyhez udvar és kert tartozott, ablakai pedig napfényes teraszra néztek, minden bizonnyal ebben a bérház többi részétől jól elkülöníthető, földszintes épületszárnnyban működött. Véleményét maradéktalanul osztjuk. A festő Heinrich céljainak is leginkább ez a házrész felelhetett meg, amelyet 1828-ban ő szabadított fel Brunszvik Teréznek.

A krisztinavárosi ház megmaradt része 1937-ben került csákány alá. Búcsúztatót Márai Sándor ír róla, aki egy ideig ebben az épületben volt „koszt-kvartélyra” bizonyos Róza néniénél, aki Kiss családdhoz tartozott. Mint Márai írja, „a várbeli török házakban is ritka az olyan szépívű boltozat, mint amilyen a csákány most feszeget e szobákban...”(33)

Brunszvik Teréz első kisdedővójának makettje – Csordás Gábor kitűnő munkája – ma a martonvásári Óvodamúzeumban látható. A Mikó utca és Gránit-lépcső találkozásánál pedig, karműtársnyira a helytől, ahol egykor az óvoda fogadta a kis nebulókat, 1994 óta ott áll a kisdedővás apostolának emlékműve, Kampfl József szobrászművész alkotása.

Brunszvik Teréz krisztinavárosi óvodája 1828-1832

Ezernyolcszázhusz tavasza... Történelmünk egyik legnagyobb, legfelemelőbb időszakának, a reformkornak a hajnalán vagyunk, túl a Zalán futása megjelenésén, túl Széchenyi István nevezetes diétai felszólalásán is, amikor a gróf felajánlotta birtokai egy évi jövedelmét a Magyar Tudós Társaság (Akadémia) megalapítására. Széchenyit már a magyar lótenyésztés fellendítése céljából meghirdetett első pesti lófuttatások foglalkoztatják, amikor a krisztinavárosi Brunszvik házban megkezdődik az óvoda helyének kialakítása. A szabaddá tett földszinti épületrészben iparosok szorgoskodnak, az áprilistól felfogadott kertész az udvaron és a kerten dolgozik. Május 25-ére, Pünkösöd vasárnapjára minden készen áll. A reá következő kedden, „az ünnepi szentmise után 10 gyermekkel” csendben megnyílt a budai intézet”.(1)

„Mint az álomban, elrendeződött minden... A Szentírás szava valóra vált: Ha Isten nem segít az építőknek, hiába építenek. Isten segített, és egy gyöngye erő a hallatlan dolgot néhány hónap alatt megvalósította” – meséli évekkel később Teréz, hozzátéve, hogy „ez az intézet az alapító után Teréz iskolának neveztetett el.”(2) Ezt egy egykorú iratában is említi, hozzátéve, hogy az óvoda védőszentje: Avilai (Nagy) Szent Teréz.(3) A Teréz Iskola elnevezés azonban nem terjedt el. A krisztinavárosi óvodát Brunszvik Teréz „anya- és mintaintézetnek” (Pflanz- und Musterschule) tartotta, s olykor így is emlegette, a naplóiban azonban szinte kizárólag a „kisgyermekiskola” (Kleinkinderschule, rövidítve: Kkschule) kifejezést használta. (A rá kevésbé jellemző „Angyalkert” elnevezést nála hiába keressük; ez csak a halála után terjedt el Kacs Kovics Lajos felette tartott emlékebeszédének (1865) „köszönhetően”).(4)

A krisztinavárosi intézet felállítását „azon melegében”(1828. június 7-én) Teréz így kommentálja a bécsi Joseph Heinrichnek: „Budán a kisgyermekiskola Thugut lakásában megnyílt. Magyar és német nyelvű, az egészen magyar még nem jött létre. A szülők már 125 gyermeket jegyeztek elő, 42-t máris foglalkoztatunk. Főleg hivatalnok- és iparos gyerekek, valamint fiákeresek, fuvarosok és mosónők gyermekei, néhány egészen szegény közülük. Pünkösöd utáni keddtől, vagyis 27-étől van foglalkozás.

A tanítót ki kellett cserélnem, s most csak egy bennlakó tanító van feleségestől.”(5)

A levél több ponton is módosítja korábbi ismereteinket. Egyrészt bizonyítja, hogy az óvoda ténylegesen május 27-én nyílt meg, nem pedig június 1-jén, jóllehet (a kerekítés szándékával vagy az egyszerűség kedvéért) később maga Teréz is ez utóbbi dátumot emlegette. A fenti sorok az első „óvó bácsi” személyével kapcsolatos prioritás-vitába is „beleszólnak”, hiszen – mint olvashattuk – a legelső tanító az volt, akinek pályája gyorsan véget ért; erre később még visszatérünk. Végezetül: a beszámoló szerint a krisztinavárosi óvoda „részben magyar nyelvűnek” indult. Kosuth tehát mindenképp tévedett, amikor később summásan kijelentette, hogy Teréz grófnő az óvodáiból „a nemzet tekintetét” [értsd: a nemzeti szempontokat] teljesen kirekesztette...”(6)

A fenti levél tartalmáról Joseph Wertheimer is hamar értesül. „Engedje meg, hogy a kisdedóvó sikeres megnyitása alkalmával őszinte szencsekívánataimat fejezzem ki... A kezdet nagyon jó; adná a jó Isten továbbra is áldását e vállalkozásra!” – írja, s megemlíti, hogy a budai óvodának gáláns ajándékot is küld: 200 darab bibliai rézmetszetet és a hozzá tartozó Ewald-féle kísérő szöveget. Mikroszkópot, hőmérőt és barométert azonban nem vásárolt, mivel ezek véleménye szerint nem tartoznak a nélkülözhetetlen foglalkoztató eszközök közé, s nem is valók kicsi gyermekeknek. „Kérve kérem a kegyes Grófnőt: szorítkozzék a legszükségesebbre, hogy segítő forrásai ne apadjanak ki túl korán, mert különben az egész vállalkozás az ügy legnagyobb kárára összeomolna. Ugyanezt mondhatom a Grófnő tervezte második iskoláról” – írja. Kéri Terézt, hogy „ne forgácsolja szét erejét”, mondván: „Ha ez az iskola virágzásnak indul és fennmarad, akkor bármily kicsiny is tanulóinak száma, idő multával, vagy még inkább Isten áldásával, mása fog akadni.”(7)

Az óvoda Wertheimeren kívül másoktól is kapott ajándékokat. A bécsi Zmeskál Miklós (a Brunszvik család és Beethoven közös barátja) mikroszkópot küldött. Teleki Blanka és a húga, Emma 15 könyvvel, Seeberg Fülöp 6 könyvvel és „némely ásványokkal” kedveskedett. A festő Heinrich két nagy bibliai témájú könyvmotot készített. Teréz unokaöccse, Deym Károly az órarendet „calligraphice” lemásolta, és „rámába ’s üveg alá foglaltatta”. „Több dámák” kisebb játékokat adtak.(8)

Megnyitása idején a krisztinavárosi kisdedóvó felszerelése még korántsem volt teljes. A legfontosabb bútordarabok (pl. a padok) elkészültek, a többi tárgyak és eszközök beszerzése azonban – amint arra

Wertheimer leveleiből következtethetünk – utólag történt. „A katedra szónál ne tessék valami szószék félére gondolni; elég az, ha a tanteremben emelkedettebb rész van, ahonnan a tanító jobban tud hatni a gyermekekre”- írja július 6-án Teréznek.(9) Erre a kérdésre a következő levelében is visszatér: „A galériát egyáltalában nem tartom fontosnak, a katedrát azonban igen, mert a tanító csak így láthat jól minden gyermeket. Egy puhafadobogóra asztalkát s széket állít és kész a katedra; az én szerény véleményem szerint, minél egyszerűbb, annál jobb”.(10)

1828 szeptemberében elhagyta a nyomdát a Wilderspin könyv Wertheimer-féle német fordításának második, bővített kiadása, s benne ott látható a legkorábbi híradás Közép-Európa első kisdédóvójáról: „Budán néhány nagylelkű nemesi hölgy közreműködésével kisgyermekiskola létesült. Az aláírók listáján nagylelkű adományokkal Magyarország magasabbnál magasabb urasságainak a nevei állnak. Ez az óvoda 1828. június 1-jével lépett életbe, és a szülők és gyermekek körében olyan nagy tetszésre talált, hogy a már felvett 66 gyermek dupláját hely hiányában átmenetileg vissza kellett utasítani.”(11)

Közben folytatódik a levelezés Teréz és Wertheimer között, aki őszinte lelkesedéssel írja: „Ha a kisdédóvók igaz ügye utat talál a mi császári államunkba, akkor ezért senki mást nem illethet köszönet, mint Önt, méltóságos Grófnő; mert írni könnyű, de cselekedni, és méghozzá lelkesen és megfontoltan cselekedni, ahogy Ön tette, nagyon nehéz dolog, és a legkevesebb embernek sikerül.”(12) Novemberben Edward Reed is levéllel jelentkezik. „Két szót tarts szemed előtt minden igyekezetidben, 's hazád boldogságát tárgyazó törekvéseidben: „keresztény és nemzeti... Keresztény és nemzeti nevelés” – tanácsolja Teréznek.(13)

1828 őszén Brunszvik Teréz bécsi ismerőseinek köre egy bizonyos Diesing nevű kamarai ülnökkel bővült, akit az óvodaügy annyira magával ragadott, hogy a krisztinavárosi intézet krónikásául jelentkezett.(14) A Teréztől kért és kapott írásos anyagokat utóbb kötetté rendezte, és 1830-ban közre is adta.(15)

A Diesing könyve által megőrzött írások egyike az első, 1828. évi Teréz-nap megünnepléséről tudósít. Eszerint a gyermekek reggel ünnepi diszben, frissen illatozó virágfüzérékkel és csokrokkal jelentek meg. A jókívánságok sorában egyikük azt mondta: „Anyaként akarunk tisztelni téged, és benned látni védő szellemünket.” Ezt követően „a meghatottság könnyeivel csókolta meg a grófnő a kicsik mindegyikét, és példázatokot

mondott a virágokról, a szeretetről” stb. Egy vidám dalocska eléneklése után a gyermekek virágokkal díszítették fel „a szép Jézus képet”.(16)

Október 15-én, vagyis Szent Teréz ünnepén egyéb öröme is volt Brunsvík Teréznek: megnyílt az ipariskolája (Gewerkschule), amelyet szintén anyja krisztinavárosi házában, az óvoda mellett rendezett be. Teréz ezt az intézetet a kisdedóvó folytatásának szánta azzal a céllal, hogy a legszegényebb gyermekek hét esztendőskorukon túl „az utcái henyéltől, erkölcstelenedéstől megvédessenek, s ugyanazon móddal a jámborságban és dolgozásban tovább gyakoroltassanak, s egyszersmind egy élelmi [megélhetési, a szerk.] módot tanuljanak”.(17)

Október 25-én Brunsvík Teréz levelet kapott a magyar katolikus egyház fejétől, Rudnay Sándor hercegrímástól. „Hogy ebben a valóban jámbor és keresztényi vállalkozásba valamilyen módon részt vegyek, hatól tűzifát kimérettem a krisztinavárosi iskola számára. Egyebekben kívánnom Önnek, méltóságos Grófnő e jótékony célok további előmozdításához a Mindenható kegyelmét, és atyai áldásomat adom az új intézetekre” – írja.(18)

Dresmitzer József kanonok, a győri tankerület vezetője személyesen kereste fel Brunsvík Teréz óvodáját, és arról november 15-én beszámolót készít. „Azt, hogy két-három éves gyermekeket első beszédképességük és erőik fejlesztése érdekében kellemes foglalatosságok közepette nagyobb számban össze lehet gyűjteni, még senki sem vonta kétségbe” – írja a kanonok, aki most megtapasztalhatta, „hogy a létrehozott iskolában ezen mindkét nembeli zsenge gyermekek keblében az erény, az istenszeretet és istenfélés csíráit mondókák szorgalmas betanulása és illő dalok gyakori ismétlése segítségével” sikerrel lehet elültetni.

„Hogy itt a jó bőséges termése várható, bizonyára senki nem fogja vitatni...” A szegény emberek osztályában, akik szűkös megélhetésüket kezük munkájával kell előteremtsék, ... eddig az volt a szokás, hogy az anya csecstől alig elválasztott... gyermekeket reggeltől késő estig magukra hagyják és sorsukra bízzák, amiből azután szükségképpen következett, hogy eme gyermekek vagy állandó életveszélynek voltak kitéve, vagy a rosszabb fajzat társaságába keveredtek, és ily módon az erkölcsi romlottság mérgét úgymond már életük kezdetén magukba szívták”, ám „ez a balsors a nevezett kisdedóvók általános elterjedésével szükségszerűen véget ér.” A kanonok annak is örül, „hogy a gyermekeket ebben az új intézetben nem valamiféle kényszerrel, hanem a lelkiismeret és a tisztesség ösztönzésével és jó példák felállítása által vezetik a jóra, és hogy

ha valamilyen büntetés szükségesnek találtatik, ez sohasem testi fenyegetésből áll, hanem olyan természetű, hogy a szívet indítja meg és valódi bűnbánat lesz a következménye...”(19)

Nem tartjuk elképzelhetetlennek, hogy Dresmitzer óvodai „terep-szemléje” hivatalos felkérésre történt. A helytartótanács ugyanis nem sokkal ezután, november 28-án tárgyalta Brunszvik Teréz az irányú kérvényét, hogy „Budán és Pesten iskolát állíthasson fel, amely azon mindkét nembeli gyermekek oktatását szolgálja, akik zsenge koruk miatt az ez idő szerint fennálló iskolák látogatására még alkalmatlanok”.(20)

A kérvény már régen a helytartótanács asztalán feküdt, Teréz ugyanis, tudván, hogy az új iskolák és nevelő intézetek alapítása engedélyhez kötött, ennek megszerzésére időben lépéseket tett.(21) Leírja, hogy Nittray Mátyás, „az iskolai ügyek előadója”, (a tanulmányi bizottság helyettes vezetője), aki házuk barátja volt, ámulatában „összezsapta a kezét”, amikor közölte vele, hogy kisgyermekiskolát szeretne alapítani.(22) Kérvénye Nittrayhoz került, aki 1828. november 28-án az alábbi felemás javaslattal állt elő: „Tekintettel arra, hogy csak magánjellegű nevelőintézményről, nem pedig tudományos nyilvános intézményről van szó, a folyamodót kérelmével az illetékes helyi joghatósághoz kell utasítani, hátírat útján.” E javaslat alapján született meg a valamivel udvariasabb hangnemű, 32921. számú helytartótanácsi végzés, amelyet a kérvény hátoldalára írva december 16-án expedáltak.(23)

A krisztinavárosi kisdedővó ekkor már az első karácsonyára készült. „Egy karácsonyfát állítottak fel, erre számos játékot, sőt hasznos tárgyat aggattak és kivilágították. Sok előkelő uraság, pártfogó és gyermekbarát, sőt a legtöbb gyermek szülei is jelen voltak... Százötven hang csilingelt csodás bájjal, mint a harmonika hangja.” Utána a gyermekek a karácsony mibenlétéről hallhattak, majd pedig „maga a nemes Brunszvik grófnő” és egy barátnője kiosztották az ajándékokat. „Az ünnepség végén a szülők hálatelt szívvel éltették az intézetet és a „nagylelkű alapítónét”, aki a karácsonyfával mindnyájuknak életre szóló élményt nyújtott.(24) Tegyük hozzá: anno 1828! A krisztinavárosi óvoda volt ugyanis az egyik első, ha nem a legelső olyan intézmény, amely a karácsonyfát hazánkban sok egyszerű család előtt is ismertté tette.(25)

Az 1829-es év a krisztinavárosi óvoda életébe jelentős változásokat hozott. Brunszvik Teréz márciusban megnyitotta a budavári és a lipótvárosi, júniusban pedig a vízivárosi társintézeteket, így a figyelmén, idején

és energiáin immár négy kisdedóvó osztozott. A vezető intézet („anya- és mintaiskola”) viszont változatlanul ez az óvoda maradt.

Februárban báró Mednyánszky Alajos (a nyugdíjba vonuló Nitray hivatali utódja) jelentkezik, s felajánlja szolgálatait, Teréz pedig örül, és a bárót az óvodaügy nyerségének tartja. Mednyánszky mindent részletet ismerni akar, mondván: csak akkor tudja a faladatokban „saját helyét és részvételét” meghatározni, ha „világos képe lesz a dologról”.(26) Beszámolókat készített, átnézi és véleményezi a sokszorosításra szánt propaganda kiadványokat stb.

Különösen Teréz ismerőseinek a köre izgatja, ő pedig összeírja, kikre is számíthat. A bécsiek: Wertheimer, Diesing, Heinrichék, Zmeskál Miklós. Az itthoniak: a főhercegnő, Teréz nagynénje és „egész háza népe”, számos grófnő, bárónő, városi polgár és polgárnő stb., akiknek nevét a pénzgyűjtési ívek őrzik. Teréz a régóta tervezett óvodai egyesület „belső magját” is ismerteti: „Rehlingen úr, harmadéves orvostanhallgató, gyermekeim tanítója, aki esti óráit részben az iskola ügyeinek szenteli, részben pedig naplóimat és számláimat gondozza. Három leányomat is alkalmaztam levelek másolására stb. Minden este rövid ülést tartunk, a tanítók és tanítónők elhozzák naplóikat stb. Minden még jobban szervezett lenne, ha nem lenne kissé elviselhetetlen a kapkodás”.(27) Többször panaszkozik egy bizonyos Manzóra, aki hiú és meggondolatlan, és nem tud senkivel megfelelő viszonyt kialakítani.(28)

Mednyánszky szigorúan ítél, és olykor félre is érti Terézt, aki mentegetőzni kényszerül: „Azt hiszi, hogy véletlenül találtam rá a kisgyermekiskolák ötletére, mert tetszett nekem, mert kedvem volt valamit csinálni, valamit elérni? Játékból? Nem! Az önmegtágadás legnagyobb áldozatával. A legszebb jutalom csábított, ami egy földi lényt mennyei élettel tölthetett el... A lelkes emberszeretet szent tüzéből jöttek létre Magyarországon az óvodák, mintaként.” Ennek ellenére szívesen átadja ezeket „olyanok kezébe, akik jobban értenek a vezetésükhöz.”(29) a báró azonban (a sok elfoglaltságára hivatkozva) egyelőre visszavonul, s maradt minden a régiben – egyelőre.

Nemsokára elérkezik 1829. június 1-je, a krisztinavárosi kisdedóvó első születésnapja, amikor is a nádorné, Mária Dorottya három órát töltött a gyermekek között. „A mi jóságos főhercegnőnk elragadtatva és várakozásait messze felülmúló érzésekkel jött el a te oly szeretetteljes, emberbarát intézetedből. Meleg dicsérettel beszél róla, és el van ragadtatva attól a

szellemtől, amely az összes közreműködőt áthatja” – írja Teréznek a főudvarmesternő, Thurn-Bánffy grófnő.(30)

Mária Dorottya látogatásáról az első híradás augusztus 30-án [!] jelent meg,(31) nyolc nappal azután, hogy a bíboros hercegprímás Rudnay Sándor is járt a Krisztinavárosban, és a kisdédóvt áldásában részesítette. „Öeminenciája magas tetszését nyilvánította az intézet célját és helyzetét illetően, s ennek bizonyosságául legkegyesebben évi 100 forintot, valamint 6 öl tűzfát biztosított számára” – áll egy tudósításban.(32) Ez az aktus jelentette a krisztinavárosi óvoda legalizálását? Egy biztos: a sajtó korábban nem vett tudomást róla...

Brunszvik Teréz a vele készült első interjúban az óvoda lényegéről és a megélt tapasztalatairól beszélt, mondván: „Vizsgáztatni nem lehet ily kicsiny gyermekeket, s az intézet nem is iskola, hanem menhely; a módszer, amelynek segítségével itt a gyermekek érzelmeit és értelmét fejlesztik, őket kellemes formában foglalkoztatják, mindenekelőtt pedig testüket és lelkiüket minden káros behatástól megóvják, szemléletesen mutatkozik meg és igazolódik be. S ez mind ez ideig olyannyira sikerült, oly örömteli volt minden emberbarát számára, hogy sokat a legbensőbb felindulásuk okozta könnyeiket nem is tudták elrejtteni. Gyönyörűségtől elteltnek, felette boldognak érzik magukat annak az immár 500 kisgyermeknek a szülei is, akiket ezek az óvóintézetek ... befogadtak. Fokozódott a szülők szeretete irányukban, mert szívüknek nemcsak az kedves, hogy nem alkalmatlankodnak a kis naplopók, de végtelenül jólesik nekik azok megsokszorozódott ügyessége és engedelmsége is. Ugyancsak fokozódott a gyermekeknek a szüleik iránti szeretete, amit az otthontól való hosszabb távollét, a szülők becézgetése és megelégedettsége növelt.”(33)

1829. szeptember elején végre Joseph Wertheimer látogatására is sor került. A krisztinavárosi óvodát (a „mű első szemléltetését”) és a többi intézetet őszinte elragadtatással tanulmányozta, Bécsbe visszatérve Zmeskál Miklósnak részletesen lefestette „a szeretetnek, megfontoltságnak s rendnek azt a szellemét”, amelyet itt tapasztalt.(34) Idős barátjuk ekkor határozta el, hogy szülővárosában, Besztercebányán óvodát alapít, ami Teréz jóvoltából még az évben meg is történt.

Az 1830-as év első felének krónikáját a krisztinavárosi óvoda heti beszámolóiból ismerjük. A tanító minden nap feljegyezte, hány gyermek volt jelen és hányan kaptak meleg levest, és hányan jelentkeztek felvételre. Az első hónapokban a tanítóné 4-10 hét nagyobb leányt kötni tanított. Február elején, a rendkívüli hidegben a tanító a foglalkozásokat a saját

lakásán tartotta. A heti beszámolók a felvigyázó hölgyek és a vendégek neveit is tartalmazzák.

Újévkor Brunszvik Teréz megajándékozta az óvodásokat és az ipariskolai gyermekeket is emlékérmekkel és képekkel", s ezzel „az iskolalátogatáshoz és tanuláshoz láthatóan új felbuzdulást keltett.”(35) Kedvenc óvodájába máskor is el-ellátogatott, májustól viszont erre már egyre ritkábban került sor: beteg anyját ápolta, Brunszvik Antalné halála (május 13.) után pedig végképp elragadták őt az óvodaügy egészét érintő vállalkozások.

Először is elkezdődtek az általa rendezett legnagyobb szabású pénzügyűjtő akciójának, a pesti lófuttatások idején megrendezett iparmű kiállításnak és sorshúzásnak az előkészületei. "Édesanyám halála után egy hónapig két hintó állt rendelkezésemre: mind a kettő egész nap az utcákat rőtta, hogy a nagy mű megindulhasson. Száz levelet írtam, az éjszaka még az íróasztalomnál talált, csak mikor nem bírtam a fáradtságot, hajtottam fejem a papírra és így talált a reggel..." – meséli.(36)

Mindeközben Teréz végre hivatalosan is megalakítja azt az óvodai egyesületet, amelyről 1827 óta álmodozott, s amelyet a naplóiban és leveleiben régóta emleget.(37) „Mi itt Budán alakítottunk egy társaságot”-írja 1828 tavaszán egyik ismerősének, akinek azt is elárulja, hogy Sándor-Festetics grófnő, Mária Dorottya udvarhölgye lesz a pénztárnokuk.(38) ez azonban csak egy kötetlen alakulat volt. Az „igazi” egyesület megalakításához nagy lökést adott Edward Reed levele. „Minden igyekezete oda irányuljon, hogy egy nagy nemzeti egyesületet alakíthasson, amelyhez csatlakozzék a papság és a nemesség, a tudósok és a gazdagok serege. Az egyesület szigorúan nemzeti legyen, minden valláskülönbség nélkül, s tárgya csak Magyarország” – írta Teréznek 1830. március 19-én, ő pedig cselekedett. (39)

A „Nemzeti Egyesület a kisdedek koránti nevelésére nézve gyám és képző intézetek által” elnevezésű egyesület alakuló ülésére június 23-án került sor. Elnöke Brunszvik Teréz, titkára pedig Hauk ügyvéd, majd Szentkirályi Móric lett. A szervezeti szabályzat szerint az egyesület célja: elősegíteni az óvodák „felállítását és igazgatását hazánk fő városaiban, hogy az alsóbb nép rendében olly közönségesen elhatalmasodott erkölcsi romlásnak ellene munkálkodhassék”.(40)

Egy hónappal az egyesület megalakulása után a krisztinavárosi intézet a váci Rummy György professzor személyében jeles vendéget fogad. Az alábbiakban élménybeszámolójából idézünk:

„A kisgyermekiskola szép, hosszú, tiszta, világos tantermében már sok kisfiút és kisleányt találtam összegyűlve, akiket lassanként még többen követtek. Egyébként ezúttal sok pad volt üres, mivel több gyermek a most dühöngő lázakkal betegen fekszik... Ebben az iskolaszobában a legalacsonyabb sorból való gyermekek között olyan csendet és rendet találtam, ami a nyilvános iskolák alsó osztályaiban, sőt a felsőbb néposztályok gyermekeinek fenntartott nevelőintézetekben sem szokásos.”

Rumy „a szegény leányok részére felállított női munkaiskolát” is bemutatja: „Ezt körülbelül negyven felnőtt szegény leány látogatja, akiket egy ügyes tanítónő megtanítja a legmodernebb és leginkább kedvelt minta szerinti svájci szalmakalapok magyar szalmából való készítésére és felcícomázására szalagokkal és művirágokkal, és cérnával, gyapottal, színezett birkagyapjával, selyemmel való hímzésre, kötésre, csinos kötött kosárhák fonására stb. Ezek a leányok, ha szorgalmasak, szép pénzt keresnek, és e foglalkozás révén megmenekülnek a munkakerüléstől és attól a veszélytől, hogy rossz útra jussanak. A tanítónő a raktárba vezetett engem, és én elámultam mind az ott található termékek, kiváltképp szalmakalapok mennyiségétől, mind az ízléses munkától... Hogy mindazok a felnőtt munkáslányok, akik még írástudatlanok, megtanuljanak írni”, azt is „megadatik nekik, hogy a tanóráik kezdete előtt a gyermekiskolában mintegy félórát gyakorolják magukat az írásban.”(41)

1830 őszén Brunszvik Terézt Bécsben, illetve Pozsonyban találjuk. Mindkét városban óvodaalapításokban vett részt, a pozsonyi diétán pedig tanítóképző (Lehrerseminar) érdekében agitált. Szeptember 28-án, Ferdinánd megkoronázásának napján keletkezett az „a Pyrker érsek által jóváhagyott terv és aláírási ív”, amelyre 11 püspök és mágnás iratkozott fel 40-40 forinttal.(42) A cél: egy, az óvónevelők képzését biztosító „példányóvoda” felállítása.

Brunszvik Teréz 1831 márciusa körül tért haza. Júniusban érte el Magyarországot a kolera, amely augusztus végétől a fővárosban is tombolt. A járvány az óvodaügy nagy pártfogóját, Rudnay érseket és a krisztinavárosi óvoda egyik felvigyázó hölgyét, Seignan bárónőt (Teréz rokonát) is elragadta.

Az 1832-es évet Brunszvik Teréz számára nagy reményekkel indult: ő és társai (Benyovszky Péter, Szentkirályi Móric) március 19-én („a főherceg nádor tiszteletére”) Pesten végre megnyithatták a tervezett példányintézetet(43), ahová az óvóképzés a Krisztinavárosból áttevődött.

Teréz azonban nem sokáig örülhetett az új intézetnek, mivel Nemzeti Egyesületét Mednyánszky báró feloszlatta, József nádornál pedig elérte, hogy 1832. július 1-jével az első négy óvodát a Budai Jótékony Nőegylet, illetve a pesti városi magisztrátus felügyelete alá utalja. Teréz szerint voltak „jóakarói”, akik a bizalmatlan főherceg fülébe súgták: „Tudja-e Ön, hogy mit jelent a rajongás eme új intézetek iránt? Kis karbonárikat [értsd: forradalmárokat] nevelnek Önnek...”(44)

Akadtt olyan valaki is, aki az óvodák veszélyessége mellett írásban érvelt. A nádori irattár 1832. évi aktái között, egy Mednyánszkytól származó írás mellett találtunk egy 1831. február 12-én kelt, aláírás nélküli fogalmazványt, amelynek szerepe lehetett abban, hogy az óvodákat kivonták Teréz irányítása alól. Címe: „Ifjúságunk koraérésének az utóbbi időkben egyre inkább elharapódzó, rendkívül veszélyes tünetéről”. Szerzője (feltehetően Mednyánszky) felhívja a figyelmet az állam nyugalma veszélyeztető rosszra: „a fiatalság koraérésére” (prenumeration), amely először a francia forradalomban jelentkezett, és különösen veszélyes a szegények körében, ahová az útját az „annyira kedvelt óvodák” egyengetik. A kisdédóvokban az egyszerű nép gyermekei jó körülményekhez és kényelemhez szoknak, amit később nehezen, vagy egyáltalán nem tudnak maguknak biztosítani. Innen pedig egyenes út vezet az elégedetlenséghez és a rendzavaráshoz stb. A „jótékony asszonyok elfogulatlan emberszeretete” tehát veszélyeket rejt magában, ezért az óvodákat „csak a nevelésben nagyon jártas és körültekintő személyekre” szabad bízni”- áll a fenti iratban.(45)

Akkoriban igen kritikus idők jártak. 1830-ban Párizsban, majd Brüsszelben tört ki forradalom. A lengyelek fegyvert fogtak a cár ellen. Nálunk 1831-ben koleralázadás volt. Mindez pedig biztosan hozzájárult ahhoz, hogy József nádor a beadványban foglaltakat megfontolta, és Teréz ellen döntött.

A Budai Jótékony Nőegylet és Brunszvik Teréz

József nádor 1832. július 1-jével Brunszvik Teréz budai óvodáit, köztük a krisztinavárosit is a Budai Jótékony Nőegylet felügyelete alá rendelte. Önkényes intézkedése azonban (bármennyire is felháborította és elkésérítette ez Terézt), korántsem jelentette az óvodák végét – köszönhetően a szóban forgó nőegyletnek, amely már csak ezért is megérdemli, hogy róla bővebben szóljunk.

Nőegylet, másutt 'Asszonyi Egyesület', amelynek jelzője is többféle alakban – 'jóltevő', jótévő, jótékony – bukkan fel a régi iratokban. Az 1817-es évi éhínség idején egy-egy ilyen egyesület támadt a magyar fővárost átszelő Duna két partján azzal a céllal, hogy „a már beállott jelenkori inségnek sebes elhárítására használjon”, és s egyben gondoskodjék arról is. „hogy a jövőben a város szegényebb sorsú lakosai között „hasonló nyomorúság” egykönnyen ne támadhasson.

Az egyesület megszületésénél Brunszvik Teréz is ott bábáskodott. Mi több, az első aláírási íven ő is jelentős összeggel, 100 forinttal szerepel.(1) Emlékirataiból tudjuk, hogy milyen „rémület és szánalom” járta át a lelkét az éhínség okozta „hallatlan nyomorúság” láttán. Teréz, aki nemrég még Bécsben lakott, feltehetően az ottani, 1810 óta fennálló és „Kleine Gesellschaft adeliger Frauen” (Nemesi Hölgyek Kis Társasága) elnevezésű nőegylet mintájára elkészítette az egyesület tervét, amely iránt barátnői (Rudnyánszky bárónő, Telekiné Mészáros Johanna stb.) „nagy érdeklődést mutattak”.(2) Közösen azután elnyerték a nádorné, Hermína főhercegnő támogatását, aki 1817 tavaszán a férje közreműködésével kieszköözölte a király engedélyét és az egyesület alapszabályainak jóváhagyását.

Az egyesületi tagok toborzása részint élőlőszóval, részint a sajtó útján történt. „Alig lőn kiejtve ez óhajtat, máris vetélkedve ajánlkoznak a' két város' nő lakói munkatársokul illy szép cél felé” – áll az alapszabályok bevezetőjében.(3) Jelentkeztek főrangú dámák, köznemesi hölgyek és polgárasszonyok, vegyesen. Teréz emlékirataiból tudjuk, hogy a nőegyleti választás előtt miként agitált barátnője, Teleki grófné mellett, aki el is nyerte a Pesti Jótékony Nőegylet elnöki tisztét. A jelentkezők belső moti-

vációja is különböző volt: a karitás, a filantrópia, a hiúság, 'feltűnési viselkedés', unaloműzés stb. Az egyesületi vezetők körében olykor az irigység és rosszindulat is lábra kapott, (ennek áldozata lett Brunszvik Teréz is, amint majd látni fogjuk), a nőegyletek pozitív szerepe azonban eme emberi hibák ellenére is vitathatatlan.

Hermina főhercegnő 1817-ben szülésben elhunyt. A nőegyletek védnöke 1819-ben az új nádorné, Mária Dorottya lett, aki elődjéhez hasonló lelkesedéssel látta el tisztét. Szintén az évben választották a budai egyesület elnöknőjévé a tárnokmester Brunszvik Józsefnek (Teréz nagybátyjának) a feleségét, Majthényi Annamáriát, aki három évtizeden át közmegelegedésre munkálkodott.

Az említett kritikus esztendőekben a készpénz- és élelmiszergyűjtés terén a női szervezőkészség csodákat művelt. Az éhínség leküzdése után a nőegyletek sok-sok leleménnyel formálták tovább profiljukat.

A budaiak az alábbiakat cselekedték:

1./ „Kereseti házat” rendeztek be elszegényedett özvegyek részére, s őket kötés, fonás, tollfosztás révén keresethez juttatták. Ugyanott 12 munkaképtelen nő teljes ellátást kapott.

2./ A pesti egylettel közösen vakok számára 12 férőhelyes gyógyintézetet alapítottak (1818).

3./ Megszervezték a szegények és munkaképtelenek otthoni segélyezését (élelem, ruha, gyógyszer stb.)

4./ Öt leány-munkaiskolát szerveztek a város öt pontján bérbe vett helyiségekben, ahol szegény leányok nyerhettek ingyenes oktatást kenyérkereső munkákból (kötés, varrás, hímzés, foltozás). Az egylet jóvoltából 1819-1823 között évente átlag 726 leány „talált ingyenes oktatást, kötés, fehérvarrás, foltozás, hímzés és fonásban... Az év végével a legszorgalmasabbak és legügyesebbek buzdításul pénzt vagy egyéb ajándékot kaptak. A tanuló leányok közül 38 szegény „egészen az egylet által ruháztatott”, 497 pedig mindenekelőtt téli ruhaneműeket kapott.(4)

A munkaiskolák szervezésében Teréz is részt vett, Brunszvik Józsefné ugyanis kikötötte, hogy csak úgy vállal tisztséget, ha unokahúgát melléje adják, mivel ő „nem járatos” a dolgokban, és mert ideje sincs erre. A grófné, mondván, hogy neki van kocsija és lova, a legtávolabbi munkaiskolát választotta. „Mindjárt másnap saját javaslatomra engem küldtek ki az újlaki iskolába. Szép és hasznos ajándékokat gyűjtöttem össze a gyermekek részére. Életem legszebb napja – oly fényes jövővel biztató – virradt fel a városra, a házra és énrám... Ajándékaim, biztató és résztve-

vő szavaim nagy lelkesedést keltettek a szegények között. Végtelenül boldog voltam!" - írja Teréz az emlékirataiban.(5)

Minden bizonnyal igazat állít. Ennek ellenére „az egylet első alakulása alkalmával működésbe lépő hölgyek” 1817. évi listáján a nevét hiába keressük. Az újlaki kerületben tényleg a nénikéje volt a választmányi tag, Teréztől azonban a mellé beosztott „működő tagok” (szám szerint kilenc) között sem történik említés. Ez utóbbiak szinte kivétel nélkül polgári származású asszonyok és leányok voltak, a választmányi tagok soraiban viszont kizárólag férjezettek szerepelnek.(6) A hajadon nők az idő szerinti hátrányos megkülönböztetése (lebecsülése) lehetett az oka, hogy amikor 1819-ben Brunszvik grófnét megválasztották az egyesületi elnöknőjévé, az újlaki kerület, illetve munkaiskola vezetését a leányára, Forrayné Júliára, s nem Terézt bízta, aki azt jobban megérdemelte volna.

1820 táján Brunszvik Teréz és a jótékony nőegyletek kapcsolata meglazult. A fentiek miatt? Vagy Terézt más sérelem is érte? Erről nem beszél. Csalódottságát azonban nem rejtí véka alá. Barátnőjével, Teleki Mészáros Johannával (Teleki László, a későbbi politikus anyjával) való meghasonlása szintén ekkor kezdődött. Amikor ugyanis az első kisdéd-óvót megnyitotta, a nőegyleti hölgyek közül jó néhányan melléje álltak, Johanna, a korábbi „benső barátnője és jóakarója” viszont odaszegődött azokhoz, akik megindították ellene „a kicsinyes irigység és féltékenység” harcát.(7)

Miközben Brunszvik Teréz a kisdédóvás apostolaként jeleskedett, a Teleki grófné vezette Pesti Jótékony Nőegylet az utcai koldulás felszámolásában ért el szép eredményeket. Az idegenből jött kéregetőket kiutasították a városból, a nyereszkeskedőket és a „restségből koldulókat” munkára fogták, a valóban rászorulókat pedig felkarolták, s így módon 1830 augusztusában a koldulást Pest városában be lehetett tiltani. A budaiak hasonlóan cselekedtek. A két testvéregyesület tagjai az 1831. évi kolera-járvány idején szintén igen áldozatos munkát végeztek, amiért is az uralkodó az elnöknőket dicséretben részesítette.

1832. június 1-jén József nádor a felesége társaságában megtekintette a Pesti Jótékony Nőegylet létesítményeit. Nem tudjuk, véletlenül vagy nagyon is tudatosan választották ki a fenti időpontot, ez volt ugyanis a krisztinavárosi óvoda megnyitásának negyedik évfordulója. Önkéntes dologház, kényszerítő gyám- és dologház, árva-iskola, az elaggottak gyámháza, lábadozók háza stb. - az egykorú lapok alig győzték felsorolni a Teleki Mészáros Johanna vezette egylet intézményeit és eredményeit.(8)

Brunszvik Teréz feje felett viszont ekkor már sötét felhők tornyosultak. Nemsokára azután „az ármánykodók hitvány művét – fájdalom! – siker koronázta Mária Dorottyánál és a könnyen gyanakvó József nádornál”, aki Teréz távollétében hatalmi szóval feloszlatta az óvodák terjesztése céljából létrehozott Nemzeti Egyesületet, a budai óvodákat pedig a Budai Jótékony Nőegylet hatáskörébe utalta.(9)

Hamarosan egyre nyilvánvalóbbá lett, hogy a nagy versengésben a Pesti Jótékony Nőegylet túl sokat markolt, és erőt a sok vállalkozás meghaladta. Amikor azután 1833-ban Telekiné Bécsbe költözött (menekült?), a fent említett intézeteket egy, a nádor által kiküldött bizottság vette át, az egyesület tagjai visszatértek eredeti feladatukhoz: a házi betegápoláshoz. 1841-ben Teréz megállapítja: „A pesti nőegylet, amely oly ígéretesnek mutatkozott... lehanyatlott! Már csak árnyék.” Viszont „a budaiak, akik lassan, de biztosan haladtak, élnek és teszik a jót”.(10)

Tudnunk kell: a budai egylet elnöknője, Brunszvik grófné nem volt ellensége Teréznek. Az óvodák céljaira kezdettől fogva bőkezűen adakozott, s a lipótvárosi kisdedóv alapítása is az ő nevéhez fűződik. Az általa vezetett nőegylet 1830 februárjában, a király születésnapján a legszegényebb 25 óvodást, akik meleg öltözet híján a kisdedóvot átmenetileg „dohos szobácskáikkal voltak kénytelen felcserélni”, teljesen felruházták.(11) És 1832-ben sem Brunszvikné vetett szemet unokahúga óvodáira, a nádori rendelkezést azonban végre kellett hajtania. Teréz tisztában volt mindezzel, s ha olykor bírálta is nénikéjét, jó szándékát, segítőkészségét nem vonta kétségbe. Az ő és általában „a nőegyleti hölgyek” szakértelmét annál inkább. „Olyan asszonyok, akik soha egy könyvet erről a kérdésről el nem olvastak, akiknek halvány fogalmuk sem volt a nevelésről, hozzá mertek nyúlni oly alkotó munkához, amely mindennap új meg új teremtő erőt kíván. Hogy ebből mi származhatott, nem kell magyaráznom” – írja.(12) Ez fájt neki a legjobban.

A budai egylet, mint majd látni fogjuk, a továbbiakban is számított volna Terézre, később pedig több alkalommal is felajánlották neki, hogy bizonyos feltételek mellett vegye vissza a krisztinavárosi óvodát, erre azonban végül is nem került sor.

1840 decemberében, vagyis nem sokkal az után, hogy Teréz a négy- és féléves külföldi utazásáról hazatért, Mária Dorotya magához hívatta őt, hogy kibékítse fő ellenlábasaival, a szintén jelen lévő Schedius Lajossal és Teleki Mészáros Johannával. Teréz – jó keresztény lévén - nem tiltakozott. „Schedius dühösen, Telekiné önhittan ölel – ami elválasztott

bennünket, szépen feloldódik a Mindenhatóban” – írjam –, majd pedig, bizonyára a nádorné kezdeményezésére kézen fogva imádkoztak.(13) „Megbocsátom nekik, amit személyem ellen elkövettek” – jegyzi fel később Teréz, amikor a harmadik fő ellensége, Mednyánszky Alajos haláláról értesül, azt azonban, amit a szóban forgó személyek a magyar nevelésügynek ártottak, változatlanul jóvátehetetlennek tartja.(14)

Terézt a nőegylet részéről nemsokára újabb kellemetlenség éri. „[1841.] február 3-án Budán értesültem a nőegylet jogtalan követeléséről, a 2000 bécsi váltóforintról. A kiállítás bevételét, fáradozásom és igyekezetem eredményét már elszámoltam a kiseddóvó javára – az összes régi seb újból feltépve!” – jegyzi naplójába.(15) Unokahúgának, Forraynének szóló levelében pedig részletesen leírja a vele kapcsolatos félreértést. Eszerint az 1830 nyarán, az óvodák javára általa rendezett iparmű kiállítás fele jövedelméről volt szó, amit ő valóban felvett, a pénzt azonban rögtön „kiadásba is helyezte.”(16) A bánásmód Terézt, aki az óvodákra annyi pénzt áldozott, nagyon bántja, az írás azonban ellene szól, így mit tehet mást? Elkezdi az összeget (kamatostól) törleszteni. Naplójában azonban kifakad: „Nincs semmi arcátlanabb, mint egy jótékonyági egylet!”(17)

Mindennek ellenére Teréz az óvodái érdekében nem fordít hátat a nőegyletnek. Még az üléseikre is el-elmegy, jöllehet a döntésekkel többnyire nem ért egyet.

„A nőegylet ülése! Erdődy Erzsébet grófnő nagyszerű, ám a többi egyleti tag kicsinyes!”- írja 1841. december 9-én. Különféle pénzszerzési akciókról („ezüstlottó, sorsjegyek” stb.) tárgyalnak, ugyanis „a buta, könnyelmű népségnek” kórházat terveznek. Vannak, akik a börtönépítést szorgalmazzák. Teréz fontossági sorrendje egészen más. Szerinte „a halhatatlan lelkeket” mindenekelőtt „Istenhez kell vezérelni”...(18)

Hogy nőtársaira hathasson, előadást is vállal. „Ma a nőegylet ülése; mily sok logikátlan butaságot kell meghallgatnom. Uram áldd meg az előadásomat, hogy a langyos szíveket megfogja, felmelegítse, felgyújtsa az ifjúságért és a gyermekekért!” – jegyzi fel 1842. november 17-én.(19)

Teréz a nőegyleti hölgyek óvodaügyi tevékenységét is bírálja. „Hogy ne működne rosszul a kiseddóvók a nőegylet alatt? Nagylelkűség, belátás és szeretet helyett szűkkeblűség, irigység és tudatlanság...” – írja. Azt is hangoztatja: „A kisgyermek-menhelyeket ki kell emelnünk a közönséges jótékonyosság hatásköréből”, mivel az óvodaügy „sokkal több” a pusztá jótékonykodásnál.(20) Egyszer Brunszvik Józsefné, aki nem vette jó néven Teréz korábbi külföldi utazgatásait, a hosszú távolléteire célozva

egyszer „visszadobta a labdát”. „Mit tettél a kisdédóvóiddal?” – szegezte Teréznek a kérdést, mire a válasz: „Igen nénikém, az ördög kezében vannak, és most eszközt formál belőlük a maga hasznára! – Akik átvették, jelenleg övék a felelősség; én azokat jó szellemben alapítottam...”(21)

Az óvodák „lehanyatlása” miatt Teréz természetesen magát is vádolta: ő hagyta el őket, ő nem választott jobb tanítókat, a jobbakat pedig ő engedte át Bécsnek, Pozsonynak stb.(22)

Brunszvik Teréz kapcsolata a nőegylettel, ha laza volt is, de haláláig tartott. 1856-ban egyleti támogatással Újlakon nyílt óvoda; ez volt az utolsó alapítás, amelyben még ő is közreműködött.

A 19. század második felében Pest-Budán újabb és újabb jótékonyági egyesületek keletkeztek, a Budai Jótékony Nőegylet azonban változatlanul fennállt. A Teréz alapította első három budai kisdédóvó fenntartásáról mindvégig az egylet gondoskodott. A krisztinavárosi intézet 1867-ig, a vízivárosi 1904-ig állt fenn.(23) A Budai Jótékony Nőegylet óvodákkal kapcsolatos tevékenysége 1919-ben a kilencven éves Úri utcai kisdédóvó bezárásával ért véget.(24)

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

Az óvoda a nőegylet kötelékében 1832-1867

Mint említettük, 1832. június 30-án a krisztinavárosi óvoda kikerült Brunsvik Teréz hatásköréből. Az egyik korabeli német lap szerint a Pest-Budán fennálló hat kisededóvó (azért, „hogyan ezek a jámbor céljukat a fáradozások egysége által könnyebben és biztosabban elérjék”), védnők, Mária Dorottya főhercegnő jóváhagyásával átadatott „a fáradhatatlan tevékenységével minden jót előmozdító budai és pesti jótékony nőegyleteknek”. (1)

A krisztinavárosi óvoda 1832 utáni évtizedeiből kevés forrás ismert. Ezek sorát az az 1834-ben közreadott hét oldalas német nyelvű füzet nyitja meg, amely beszámol a Budai Jótékony Nőegylet által fenntartott három budai „kisgyermek-védintézet” előző másfél esztendejéről.

A szikár, szűkszavú kiadvány szerint az óvoda anyagi támogatói között megtaláljuk az udvari plébános Wagner püspököt, Festetics-Sándor grófnőt, Majsch Jakab krisztinavárosi plébánost, Chotek-Brunsvik grófnőt, valamint Vörös-Hiemer és Ulmann-Hirsch asszonyokat. Voltak olyanok is, akik az óvodát más módon támogatták: Sándor Móric gróf, aki a néhai Rudnay érsek által megajánlott tűzifa mellé küldött 168 nyaláb erdei rőzsét. (2)

Ez idő szerint a krisztinavárosi kisededóvó „működő tagjai” voltak: (3)

Helyi igazgató, felügyelő: Majsch Jakab úr, plébános

Helyettese: Joseph von Falke kamarai könyvvizsgáló

Pedagógiai felügyelő: Szuper Alajos helytartótanácsi tisztviselő

Számvivő és pénztáros: Gluzeky János kamarai tisztviselő

Ülnökök: Haller János bíró, Kirtschal Mátyás választópolgár,

Wenz Péter törvényszéki ülnök

Felvigyázó asszonyok: Theres v. Brunsvik [!] grófnő,

Höhn Éva asszony és Kiss Alojzia

Az egykorú füzetekből kitűnik, hogy Brunsvik Teréz korábbi óvodáit ténylegesen nem is a nőegyleti hölgyek, hanem „a férfiak” (papok, hivatalnokok, jogászok, választópolgárok) irányítják. (Ekkor csak a Vízi-város elöljárói között szerepel egy egyleti hölgy: Thoma Erzsébet asz-

szony, s mellette hét női kisegítő.) A Krisztinavárosban volt külön pedagógiai inspektor. A Várban a nevelésügyi irányítás az óvodát felügyelő Wieshoffer apátra hárult.(4) (A lipótvárosi óvodában e kettős tisztséget Simonchich Ignác plébános töltötte be, melléje pedig a káplán Fletzer Ignác személyében külön hitoktatót is kijelöltek).(5)

Az óvodákat vezető tanítókat még csak meg sem említik. Azt azonban a fentiekből láthattuk, hogy Brunszvik Terézre a nőegylet változatlanul számított, de „lefokozva”, a felvigyázó hölgyek sorában. Ő azonban nem élt e lehetőséggel. 1836 elején azt is felkínálták neki, hogy (bizonyos kikötések mellett) vegye ismét saját kézbe kedvenc óvodája irányítását. Ő érthető módon habozik (végül nemet is mond), azt azonban rögtön eldönti, hogy igenlő válaszát feltételekhez köti:

„[1836.] január 25-e nevezetes nap, amikor a krisztinavárosi anyaintézetemet ismét visszakapom... de: szavak – szavak – szavak. Ez alkalommal feltételeket szabok: az ismét keresztényien vezettetik. De keresztényi az, hogy a tanítót és a felvigyázónőt szakadatlanul, minden negyedórában veszekednek? ...Keresztényi, hogy a szomszédokkal unos-untalan civódnak? Hogy az ő tíz gyermeke zavarokat okoz? 1. [feltétel]: Fel kell neki mondani és a lakást másnak kell kiadni. A 2.: A zavaró falat kivenni. Dobogó (katedra) és grádics? (lépcső?) szükséges – ez a 3. [feltétel]. A 4.: a felvigyázónőt el[küldeni]. Ezt az intézetet azonban a főhercegnőnek egy valóságos végzést bejegyezve kell nekem átadnia, különben nincs tekintélyem és nincs barátom”- írja.(6)

Brunszvik Teréz sorai arra utalnak, hogy 1836 elején a kisdédóvó már nem az ő házukban működött. Ha még mindig ott lett volna, akkor a terem térelosztását, berendezését és a szomszédos bérlők személyét illető változtatásokat nem a nőegylettől várta volna. Kérdés: Mikor került sor a költözésre? Talán közvetlenül az átvétele után, talán a következő évben, de mindenképpen 1836 előtt.

A Budai Jótékony Nőegyletnek az idő szerint két háza volt a mostani Attila utcában. Az egyik a Brunszvik háztól északabbra, a mai Bugát Pál utcánál állt; ez volt az említett „keresetház”, utóbb: ápoloda. Az egyesület másik háza Brunszvikék bérházától délre, a mai Attila és Alagút utca kereszteződésében állt. Az épület, amely 1848-ban a 405. számot viselte, 10 szobát és 4 konyhát számlált, és óvodán kívül a tanító, a két dajka, egy kétgyermekes házaspár és még néhány személy is abban lakott.(7)

1836-ban a Társalkodó című lapban bírálat jelent meg a főváros óvodáiról, miszerint ezek „majd belső, majd külső viszonyaikra nézve oly

változásokon jutának keresztül, hogy némelyek hanyatló félben állanak, némelyek az eredeti szellemből kivetkezve az alsó népiskolák' közönséges képét viselik, s tán még ... valóságos normális iskolákká fognak átváltozni.”(8) A kritika Simon Florenttől, az óvodai mozgalom egyik lelkes támogatójától, s az alakulóban lévő Kisdedóvó Intézeteket Terjesztő Egyesület egyik tagjától származott. Teréz is hasonlóan vélekedett, mondván, hogy az intézetek „állodalma” (anyagi alapja) ugyan biztosított. „morális tekintetben” azonban „még sok óhajítani való maradt fenn.”(9)

Az első három budai kisdedóvó intézet tehát gyorsan beépült a Budai Jótékony Nőegylet „birodalmába.” Jól jelzi ezt az a díszes oklevél is, amelyet 1839-ben az egyesület tagjai kaptak.(10) Az oklevélen körben látható rajzok és bibliai idézetek a nőegylet feladatköreit szemléltetik. Felül középen, vagyis a fő helyen a gyermekektől körülvett Jézus látható, az óvodákra utaló, s korábban Teréz által gyakran is használt bibliai idézettel: „Eresszétek a' kisdedeket, hadd jöjjenek hozzám, mert övék a' mennyország. Máté 19,14.”

Brunszvik Teréz négy- és félévi távollét után, 1840. november 26-án érkezett vissza Pest-Budára. Óvodái közül először az Úri utcait látta viszont. „Kisdedóvó, Horváth is szörnyű – a keskeny, sötét szobák, dohosak, nincsenek függönyök, végtelenül vaskalaposak”- írja december 3-án.(11) Másnap folytatja az óvodai „terepszemlét”: „Kisdedóvó, Víziváros. Violics tanító szemlátomást jó. 150 gyermek, szép, tiszta asszony...” Tőlük értesül arról, hogy a Budai Jótékony Nőegylet mindhárom óvoda nevére egy-egy házat íratott. „Saját ház – a gyermekek a háziurak... Bravó!” – lelkendezik.(12)

„Mialatt én pihentem és tanultam itt mindenütt jó dolgok történtek” – állapítja meg.(13) A kisdedóvók száma szaporodott: elutazásakor (1836 májusában) hazánk 15, 1840-ben viszont mintegy 25 óvodát számlált.(14) 1837-ben a Kisdedóvó Intézeteket Magyarországon Terjesztő Egyesület felállította a tolnai óvóképzőt. Vezetőjét, Warghát Teréz többször is említi, a „másik”, a pesti Vargát, azaz Varga Péter óvodai tanítót úgyszintén. Ez utóbbit meg is látogatja: „Varga tetszik nekem, a felesége is, úgyszintén az iskolája” – írja.(15) „Varga a Belvárosban van; ami szabad, ami tulajdonképpen az én iskolám, az meglehetősen jó” – állapítja meg december 8-án.(16) Az óvodák közül „legellenszenvesebbek a felsőbbek” (fentiek?) – teszi hozzá, láthatóan a nőegylet intézeteire célozva.(17)

Az első, a „szíve vérével naggyá növelt krisztinavárosi anya- és mintaiskolájának” állapota különösen bántja. Legszívesebben ismét saját kezelésébe venné, (a nőegylet se bánná), megváltozott körülményei (anyagi gondok, betegségek, utazgatások, Pesten lakás) miatt azonban erre már egyedül nem mer vállalkozni. A nőegylettel viszont a krisztinavárosi óvoda érdekében hajlandó együttműködni.

Naplójában ezt az intézetet emlegeti legtöbbször. „A 6 öl fát, amit én szereztem a hercegprímástól az egy krisztinavárosi óvodának, háromfelé osztják! Ó, nyomor!” – háborog.(18) 1843.március 1-jén pedig: „Holnap nőegyleti ülés 11-től 4-ig. A krisztinavárosi iskola! Forray Júliának nincs elképzelése! Hogy a régi tanoknak helyet teremtsen a normál tantárgyak között, segéderőket akar felvenni az óvóiskolákba!”(19)

1842-ben Teréz megígéri, hogy az óvodának új tanítót keres. „De hogy fog ez működni (együttműködni) velük?” – kérdi.(20) Közben azt fontolgatja: visszatelepül a Krisztinavárosba. A tanítójelölt azonban késik. Ha nem jön, „kompromittált vagyok a nőegyletben” – jegyzi fel Teréz július 27-én, a születésnapján. „A lakásomat úgyszólván felmondtam. Hová költözzek, Budára?”(21) Augusztus 2-án azután végre befut az új tanító, Horkay György, akivel az óvoda vezetésének gondja évekre megoldódik, Teréz azonban végül mégis Pesten marad.

A Budai Jótékony Nőegylet, amelynek védnöke változatlanul Mária Dorottya, az elnöke pedig még mindig Teréz nagynénje, gróf Brunszvik Józsefné, erőihez mérten továbbra is igyekszik teljesíteni óvodafenntartói kötelezettségeit.

Az 1840-es években a krisztinavárosi óvodáról és társintézeiteiről nyomtatott jelentés (tudomásunk szerint) nem készült. Már csak ezért is nagy érdeklődéssel vettük kezünkbe a Kisdédóvó Intézeteket Terjesztő Egyesület 1843. évi évkönyvét, amely 34 „Magyar- és Erdélyországban létező” óvoda leírását adja.(22) A kiadványból azonban sajnos a krisztinavárosi intézet valamilyen okból kimaradt, így annak viszonyaira legfeljebb a másik két budai intézet leírásából következtethetünk. Eszerint a vízivárosi intézet „tulajdon házzal bír a jótékony nőegyesület kegyességéből”, a budavári óvodában pedig a szállást „a helybeli jótékony nőegyesület biztosítja „mind a kisdédóvó, mind a kisdedek számára tulajdon házában.”(23)

Az óvodák változatlanul a helyi plébánosok közvetlen felügyelete alatt állnak, akik félévente jelentést küldenek a budai tankerületnek. Az intézeteket a helybeli káplánok és a nőegyleti hölgyek rendszeresen látó-

gatják. A kiadvány kitér arra is, hogy az óvodák „a nemzeti nyelv tekintetéből folyton haladó állapotban” vannak.(24) Ezt akkor már talán a krisztinavárosi intézetről is el lehetett mondani. Erről az óvodáról ugyanis 1841-ben a Pesti Hírlap szerkesztősége Kossuth Lajos Kisdedóvás című híres vezércikke kapcsán lapalji jegyzetben azt írta: „Halljuk ugyan, hogy Budán a krisztinavárosi kisdedóvó-intézetben a’ tanító nem tud magyarul; de megvalljuk, nekünk ez hihetetlennek látszik...”(25)

Első óvodájának az idő szerinti állapota, igaz, más okból, de Terézt is elkésérítette. Neki közismerten nagyok voltak az elvárásai, s ezért túlságosan szigorúan ítélkezett, mégsem hagyható figyelmen kívül az megálapítása, miszerint a legkorábbi intézetei „erkölcsileg” immár halottak: „jöllehet materiálisan léteznek, a lélek, a szeretet, a melegítő meleg, ami a tojásból a csibét kikelti, elillant belőlük”.(26)

Annyi bizonyos: a krisztinavárosi óvoda, amely Teréz idejében a legfőbb óvodánk volt („anya- és mintaiskola”), időközben a jelentéktelenségbe süllyedt. Közben a kisdedóvás terén játszott korábbi vezető szerepét Buda is átadta Pestnek, ami akkor lett igazán nyilvánvalóvá, amikor a fővárosba költöztetett tolnai képző intézet megkezdte működését a pesti Valero utcában.

Mária Dorottyának a férje, József nádor halála (1847. január 13.) után el kellett hagynia Budát. A nőegylet elnöknője, Teréz idős nénikéje ekkor már főként a Nagyszombat melletti Alsókorompán tartózkodott. 1848 őszén, a harcok hírére a nőegylet vezető hölgyeinek zöme vidékre vagy Bécsbe távozott. Brunszvik Teréz viszont végig Pesten maradt, tehát kéznél volt. „Ma már hihetetlennek tűnik számomra, hogy az első kisdedóvóm iránti szeretetből, vagy inkább azért, hogy egy új mintaintézetet alapítsak, mindenesetre béreltem két szobát a Krisztinavárosban, és bebútoroztam a sok felesleges bútorral, hogy ott legyek. Most megint kezembe vehetem ezt az intézetet” – jegyzi naplójába 1848. október 21-én.(27)

Közben az a gondolat is felmerül benne, hogy talán célszerűbb lenne egy „új mintaintézetet” alapítania, egyelőre azonban a meglévővel bajlódik. „Horkay és Szidarits és Külkey! A kisdedóvóban sok figyelmetlenség” – panaszolja november 18-án.(28)

Teréz még mindig nem mondott le arról a régi vágyáról, hogy az óvodákat nők kezében lássa. „Az anyákra, az anyákra van szükségük a kisdedóvóknak! Az emberiség fele nő! – adják a nők kezébe a kisdedek nevelésének nyilvános igazgatását” – írja a nőegylet titkári teendőit ellátó

Külkey Henriknek.(29) Álmodozása azonban nem tart sokáig. Másnap, december 22-én ugyanis (bizonyára valamilyen negatív élmény hatására) a naplójába írja: „Mivel a budai Krisztinavárost odahagytam, a Krisztinaváros rajtam áll bosszút! Méltánytalanul – feláldoztam azt Pestért – az országért! – Elmentem Pozsonyba, Nagyszombatba, Besztercebányára, Bécsbe, egy évig távol maradtam, a jó tanítókat elvittem az új intézetekbe stb.”(30)

Hamarosan beborul az ég Pest-Buda felett. „A magyar történelem nevezetes korszakának sorsforduló napjai közelegnek” – írja Teréz december 29-én a császári csapatok közeledténék hírére.(31) Újév első napján az országgyűlés tagjai, és a Kossuth vezette Honvédelmi Bizottmány elindulnak Debrecenbe. Január 5-én Teréz feljegyzi: „Némán voltak át a már régen beharangozott császáriak a pompás Lánchídon...”(32)

Windisgrätz csapatait jórészt Budán szállásolták el. Februárban a városvezetés összeíratta a házakat és lakóikat abból a célból, hogy megállapítsák: hol, mennyi katona beszállásolására volna még lehetőség. A listán a krisztinavárosi óvodát az idő szerint befogadó 405. számú ház rubrikájában ott szerepelnek a lakók (köztük Horkay György tanító a családjával, és az óvodai dajka Szidarits Katalin stb.), s mellette a nagybetűs bejegyzés: „KATONAI OSKOLA”. Ez utóbbi mutatja, hogy a megszálló hadsereg az óvodát miként hasznosította.(33)

A kisdédóv működése tehát szünetelt, így a tanító, Horkay György és kíséretük nagy valószínűséggel fizetés nélkül maradtak. Brunszvik Teréz, akit az ellenség bevonulása lelki beteggé tett, február 1-jére összeszedi magát. „Megint tevékenyvé kell válnom, elég sokáig pihentem” – írja, majd pedig a naplójában Schlagwort-szerű bejegyzések következnek köztük: „a Horkay-féle kisdédóv”.(34) Ekkor már sorra érkeznek a hírek a magyar és a császári sereg összeecsapásairól. „Igazán félelmetes napokat élünk, nem halunk, nem élünk” – jegyzi meg április 17-én Teréz, majd pedig hozzáteszi: „És ebben a zűrzavarban alapítsak óvodát!”(35) Hogy miféle óvodát, az egyelőre nem derül ki.

Nemsokára felgyorsulnak a szabadságharc eseményei. Pest a magyar csapatok kezére kerül, az osztrákok pedig (a budai Vár kivételével) elhagyják a fővárost. A Vár bevételére 1849. május 21-én kerül sor. Június 5-én Kossuth kormányzó is megérkezik Debrecenből. Az öröm azonban csak pár hétig tart, július 13-án az ellenség a várost újból előzönlí.

A krisztinavárosi óvoda, amely a viharos hónapokban bizonyára zárva tartott, most árvul csak el igazán. A tanító, Horkay György ugyanis augusztus 1-jével Budán, a Tabánban magánóvodát nyit, mégpedig „gr[óf] Brunswick Teréz által buzdítva és segélyezve.”(36) Ekkor derül ki, hogy ők ketten hónapok óta min is szervezkedtek...

A szabadságharc leverése után a Budai Jótékony Nőegylet krisztinavárosi óvodája is életre kelt. Hogy pontosan mikor, nem tudjuk. Annyi bizonyos: új tanítója Übelherr János lett.

Az 1850-es évek elején a Budai Jótékony Nőegylet már a helytartó Albrecht főherceg feleségének, Hildegard főhercegnőnek a védnöksége alá kerül. Elnöknője Forrayné Brunszvik Júlia grófnő, Teréz unokahúga, aki 1851-ben került elhunyt édesanyja örökébe. Őt váltja majd fel 1862-ben báró Sennyey Pálné, született Fiáth Mária.

Az 1852. őszéről fennmaradt három jegyzőkönyv szerint a nőegylet választmánya minden hónap hatodik napján ülésezik. Az elnöknőt, Forray grófnőt távollétében Döry-Jeszenszky Karolina helyettesíti. A krisztinavárosi óvoda képviselője: a felvigyázó hölgy, Kramolin Katalin.

Az 1852. szeptember 6-diki ülés Albrecht főherceg adományával (évi 600 forint), a pénztár állapotával, az ápolásával, és az óvodák („Vereins Kinder-Bewahranstalten”) főbb problémáival is foglalkozott. Utána a jelenlévők megemlékeztek az előző hónapban elhunyt Külkey Henrikről, aki hosszú időn át volt az egylet titkára.(37) Pedagógiai kérdések sem most, sem a következő üléseken nem kerültek szóba.

A következő, 1853. évben a krisztinavárosi óvodának ismét költöznie kellett. A telket, amelyen az óvodát befogadó ház állt, már az 1840-es években is „Tunnel” (alagút) telekként emlegették, ott szándékoztak ugyanis megnyitni a tervezett alagúthoz vezető (mai Alagút) utcát. Az óvoda a költözés után is a mai Attila utcában maradt: abban az épületben lett új otthonra, amely a nőegyleti ápolda tőszomszédságában, a mai Bugát Pál utca vonalában állt. (Ezt az épületet a nőegylet abból a céllal vette bérbe, hogy ennek rovására fogja majd az ápoldát kibővíteni.)

A Budai Jótékony Nőegylet az 1856-os évtől kezdve egyet negyedik óvodát is támogatott: az újlaki kisdédóvót, Buda hatodik óvodáját, amely Rapos József szerint az év május 13-án, Brunszvik Teréz „fáradozása folytán” jött létre.(38) Ez Terézünk utolsó ismert óvodaszervezése.

A krisztinavárosi kisdédóvó vezetője, Übelherr János 1867 elején elhalálozott. Ezt követően az intézet hónapokig szünetelt, majd pedig megszületett a döntés, amely az intézmény sorsát megpecsételte. A Budai

Jótekonny Nőegylet 1867. április 20-án tartott választmányi ülésén az elnöknő, Sennyey báróné azt a javaslatot tette, hogy az óvoda vezetésével bízzák meg a „vincés nővéreket”.

A Depaul Szent Vince Szeretet Leányai elnevezésű szerzetesrend tagjait Grazból érkeztek hazánkban. Első házukat Széchenyi Franciska alapította Pinkafőn 1852-ben. Pesten, a Terézvárosban 1853-ban kezdték meg szolgálatukat, ahol 1857 óta bölcsődét is működtettek. A Budai Jótekonny Nőegylet elnöknője tehát „élénk szavakkal ecsetelvén a szürke nénik áldásos működését s azon sikert, melyet a nőnevelés és betegápolás mezején mindenütt kivívtak”, azt indítványozta, hogy alakítsák át nekik az árpáda melletti ... épületet, amelyben az óvoda is működik, s bízzák ennek vezetését a „szürke nénékre.”(39) A javaslatot a választmány elfogadta, így óvoda „véglegesen kiesett az Egylet kötelezettségei közül”.(40)

1867-ben, azaz a kiegyezés évében tehát az 1828-ban alapított krisztinavárosi kisdudóvó, amelyet 35 évig a nőegylet tartott fenn, „mint immár felesleges, végképp be lett szüntetve” – írja a későbbi egyesületi titkár, Országh Sándor.(41)

A „szürke nénék” azonban nem maradtak a nőegylet épületében. 1870-ben az Attila utca egy másik házába, majd pedig a Gellérthegy utcába költöztek. Ottani óvodájuk alapítási idejét később az 1868-os évben jelölték meg.(42) 1874-ben új emeletes ház épült számukra, amelyben az óvodán kívül leányiskolát és internátust tartottak fenn.(43)

Országos Széchenyi Könyvtár

Az óvoda fenntartásának anyagi alapjai

Brunszvik Teréz kérésére 1829. június 16-án Széchenyi István is megnézte a krisztinavárosi kisdedóvó intézetet. Ő nem volt olyan lelkes, mint Mária Dorottya, s a reggeli óvodalátogatás után csak annyit jegyzett a naplójába, hogy annak „nincs alapja, bázisa”.(1) Széchenyi azonban az anyagiak terén a lényegre tapintott. Mindezt látni is fogjuk, ha áttekintjük, hogy milyen erőfeszítések árán gyűjtötték össze Teréz és társai az óvoda megnyitásához szükséges anyagikat, és hogy a működtetéséhez szükséges pénzt miként sikerült előteremteniük.

Teréz már 1827 májusában azt írta Forrayné Brunszvik Júliának, hogy „a pénz együtt van”, itt azonban legfeljebb arra az összegre célozhatott, amelyet ő maga mint alapító szándékozott letenni.(2) Wertheimer azt írja: „A 100 forinttal (bécsi árfolyam szerint) megállapított fundus instructust kissé borsosan megszabottnak látom, noha én magam is ajánlatosnak tartanám, hogy az első kisdedóvót a fényes külső felszerelés minden külső bájával és a segédeszközök bizonyos teljességével ajándékozzuk meg”. Véleménye szerint „egy kisdedóvó első berendezése szükség esetén még 200 forintért is elvállalható lenne”, és leveléhez mellékel is „egy ilyen értelmű” kalkulációt, ami sajnos nem maradt fenn.(3)

Javaslatát Teréz elfogadja, így ő is, Mária Dorottya is és Brunszvik Józsefné is 200-200 forinttal lesznek egy-egy óvoda alapítói. A Vízivárosban senki nem akadt, aki „az első felkészítéshez” szükséges pénzt letette volna, ezért ott „padokra, képekre, asztalokra, almáriumokra stb.” 188 forintot költöttek, és további 12 forintot adtak ki az „árnýékszékéért egy fakunyhóban, a szabad ég alatt”.(4) Ez pedig annak a jele, hogy a kezdő tőkét helyesen állapították meg 200 forintban.

A felállított óvodát azonban fenn is kell tartani, amihez további pénzüsszegek szükségeltetnek. Egyik egykorú nyomtatvány szerint egy intézet „eltartási költsége 6-800 forintra megyen”, lakbérre ugyanis 200, a fizetésekre 400, a fűtésre, takarításra, kisebb beszerzésekre és javításokra pedig további 200 forintot számolnak.(5)

A pénz előteremtése kezdettől fogva nagy fejtörést okoz Teréznek, aki különféle ötletekkel rukkol elő. Az országgyűlési követek például lemondhatnának egy napi napidíjukról az óvoda érdekében – írja, s éppen Cziráknak.(6) Felveti egy ifjúsági lap alapításának ötletét, majd pedig gyermekkönyvek kiadását tervezi, ezekről azonban a megfontolt és gyakorlatias Wertheimer sorra lebeszéli: „Ami a havi folyóiratot illeti, nemigen látom be, hogyan arathatna oly fényes sikert Magyarországon, hol az irodalom iránt még oly gyér az érdeklődés...” – írja.(7)

Marad tehát a pénzgyűjtés, amelyet, mint említettük, egy ügyes fogással Ferenc király 60. születésnapja tiszteletére indítottak meg. Teréz alkalmi tanácsadói, köztük Forray Júlia úgy ítélték meg, hogy egy óvodás helyre évi 4 koronára lesz szükség, ezért a gyűjtőívvel megszólítottakat arra kérték, hogy az óvoda létesítéséhez egy vagy több hely megváltásával járuljanak hozzá.(8)

Az 1828. évi lista szerint Mária Dorottya a maga nevében 52 forintot, a nádori gyermekek, Hermina, József és Sándor nevében pedig további 4-4 forintot adott. 100 forintot egy fő (Rudnay kardinális), 40 forintot két herceg (Esterházy Ferdinánd és Batthyány Fülöp) fizetett. A listán szerepel néhány 24, 16, 12 és 8 forintos összeg is, legtöbbször azonban 4 forintot adtak. Az összegyűlt 828 forint 125 személytől származott.(9) Ahhoz tehát, hogy az óvoda működését egy évre biztosítsák, igen sok embert kellett Teréznek és társainak írásban vagy szóban megszólítaniuk.

Brunszvik Teréz a pénzgyűjtés során egyik barátnőjének így elmélkedett: „Ha azok a nagylelkűek és nagyban gondolkodók, akik a kaszinót alapították, csak 2-2 részletre odaírnák a nevüket [a gyűjtőívre]... Ha csak néhány üveg pezsgővel kevesebbet isznak meg egy év alatt, (ami nélkül ezrek élnek boldogan), az összeg máris megvan. Ó, drága Zsuzsi, az emberek nagy családjában addig nem lesz jobb, míg a minden jót felfaló szörnyeteg: az állati önzés el nem tűnik belőle. A gazdagok a szegények gondviselői. A nemességnek nincs pénze? Ajándékozzon részvételt. A kereskedőknek nincs idejük? Adjanak pénzt, és a mű állni fog!”(10)

Mint később kiderült, Terézék jól kalkuláltak. „A megfelelő hely” bérletére a Krisztinavárosban, ahol a házrészhez udvar és kert is tartozott, évente 128 forintot fizettek, Teréz anyja ugyanis erről nem mondott le. (A Várban a „sötét és dohos” helyiségek és a tanítói lakás bérlete 104 forint volt. A Vízivárosban, ahol a tanítónak lakást szintén biztosítani kellett, 106 forintot fizettek. A lakbér a Lipótvárosban volt a legmagasabb: évi 160 forint, amibe a külön kialakított játszóhely bérlete is benne foglalta-

tott. Mindezt Brunszvik Teréznek „A' Négy első kisgyermeki ... intézetekről” című 1832-ben közreadott beszámolójából tudjuk, amelynek adatait az alábbiakban (külön utalás nélkül) idézzük.

Az óvodák állandó kiadásainak másik csoportját a munkabérek alkották. A tanítónék és a dajkák havi fizetése mind a négy óvodában egy-egyest 8, illetve 5 forint volt. A krisztinavárosi „mintaintézet” tanítói havi 20 forintot, a többiek pedig 16 forintot kaptak, Weldy kivételével, aki 1829 augusztusában, amikor átkerült a Lipótvárosba, emelt fizetését oda is magával vitte. A takarítás és a meszelésekre munkadíján kívül a Krisztinavárosban áprilistól szeptemberig kertészre is költöttek. Tűzfára ennek az intézetnek nem volt gondja, a Rudnay bíboros adományozta fa „hazahordása, felvágása, fűrészelése” azonban 30 forintba került.

Az óvoda rendkívüli kiadásai között szerepel egy berakott kályha elkészíttetése, sőt egy „kályha masina” (vaskályha) vásárlása is, amelyre a legszegényebb gyermekeknek kiosztott leves megfőzése miatt is szükség volt. A „gyermek szaporodásával” olykor új padok, zsámolyok, „számvető táblák és író kövek” (értsd: palatáblák és palavesszők) beszerzésére is sor került.

A krisztinavárosi kisdedóvó az első két évben összesen 1506 forintba került. Az óvodáknak azonban közös költségeik is voltak. (Ide tartoznak az óvodát népszerűsítő füzetek, szórólapok nyomdai költségei, a könyvbeszerzések, postai díjak, a számszelelt tanítók, inspektorok, titkárok fizetése és lakbére, a gyermekeknek vásárolt orvosságok stb.) Mindezek a két év alatt 1667 forintot emésztettek fel, amire többnyire nem volt fedezet, ezért újból és újból szükséges volt arra, hogy Teréz a magáéból adakozzon, illetve kölcsönt folyósítson.

Az óvoda működtetéséhez szükséges pénz egy kisebb hányadát Brunszvik Teréz a szülöktől várta. Wertheimer már 1827 májusában azt írta: „Arra az esetre, ha az évi költségek nagysága miatt nehézségek támadnának, Wilderspin előszavára bátorkodom utalni, amely szerint a szülők hetenként valami csekélységgel hozzájárulnak a költségekhez; ha sok a gyermek, akkor az ilyen adományok majdnem teljesen fedezik a kiadásokat, mindenesetre csak csekély összegű gyűjtésre volna szükség az esetleg elmaradó adományok pótlására. Meg kell azonban vallanom, hogy az én nézetem szerint a szabad [értsd: ingyenes, a szerk.] iskola sokkal több előnnyel járna, és ha mást állítunk, akkor a teljesen szegény szülők gyermekei talán nehézségekkel találná magát szemben.”(11)

Teréz véleménye viszont az volt, hogy a szülők jobban megbecsülik az intézetet, ha maguk is áldoznak rá valamit, ezért a beíratási díj mellett dönt. 1829 őszén azután az egyik első óvodai híradás így összegzi az ez irányú tapasztalatokat: „Szívesen járulnak hozzá tehetségük szerint az intézet fenntartásához a legszegényebb szülők is, hiszen ők pénzügyi tekintetben is jól járnak, mivel munkájukban napi 1 krajcárnál többet nyernek azáltal, hogy nem kell gondoskodniuk nyugtalan és elégedetlen kicsinyeikről, az intézetnek pedig alig napi 1 krajcárt kell fizetniük az óvásért, gondozásért, oktatásért és célszerű foglalkoztatásért.”(12)

A legtöbb szegény gyermek a krisztinavárosi kisdédóvót látogatta, s közülük a legelesettebbek minden fizetés alól mentesültek, úgyhogy a szülők krajcárjaiból itt mindig kevés pénz gyűlt össze.

Ám minden krajcárra szükség volt, mivel az adományok a második évtől, amikor az óvodák száma négyre szaporodott, egyre vékonyabban csordogáltak. („A budai kerületekben” 1829 áprilisában tartott „szedegetés és gyűjtögetés” pl. a krisztinavárosi óvodának csupán 94 forintot hozott.)(13) Teréz ismét elkezdi leveleket írni, hogy ismerőseit tapintatosan bár, de emlékeztesse korábbi ígéretükre, erre azonban az újabb óvodaalapítások közepette már egyre kevésbé van módja. Ő és segítői tehát egyéb pénzszerzési akciókkal próbálkoznak. 1829 őszén Budán jótékonyági előadást, Pesten „akadémiát” (koncertet) szerveznek. Forrayné bizonyos „centumvir levelekkel” tesz próbát. (Erről csak annyi derül ki, hogy jól jövedelmezne, de igen munkás, ezért amire végül senki nem vállal.)

Brunszvik Teréz és segítőitársai 1830 júniusában iparmű-kiállítást rendeztek, amely hazánkban a maga nemében a legelső volt. Teréz elbeszélése szerint a támogató hölgyektől 300 szép műtárgy (kézimunka, festmény stb.) jött össze, amelyek a löversenyek idején „egy arra rendelt pompás helyen közlätömásra voltak kitéve”, majd pedig ezeket egy fényes színielőadás keretében kisorsolták. A rendezvény szép pénzt (közel 4000 forintot) hozott(14), az összeg elszámolása körül keletkezett félreértések azonban, mint arra már utaltunk, Teréznek sok kellemetlenséget okoztak.

Az óvodák „pénzügye, midőn nagy bajjal egybe van az szereve, számtalan aprólékos dolgot ád, mely bár mind szükséges, mégis igazi tisztüinktől, az intézeteknek erkölcsi kormányzatától nagyon idegen” – írja Teréz.(15) Hosszas távollétei miatt ez a feladat 1830/1831-ben az itthon maradottakra hárul.

Az 1832 nyarán közreadott beszámolót Mednyánszky Alajos mint az óvodai egyesület elnöke, a titkár Kiss Ferenc, a pénztáros Rath József és két további egyesületi tag írták alá. Eszerint a krisztinavárosi óvodára adakozóktól 125 forint, a beíratási díjakból pedig 24 forint került az óvodák közös kasszájába. (Ez utóbbi összeg a Várban pl. 265, a Vízivárosban 160 forint volt.) Az itteni fizetésekre 364 forintot, az egyéb kiadásokra (takarítás, tűzifa felvágása stb.) pedig 73 forintot adtak ki.(16) Bérleti díjat nem fizettek, erről ugyanis Telekiné Brunszvik Karolina, aki elhunyt anyja örökébe lépett, az óvoda javára lemondott, mondván, hogy a ház ügyis javításra szorul.(17)

A következő, 1831-1832. évi beszámoló szintén megjelent (erről egy újsághírből tudunk)(18), ezt azonban egyelőre nem sikerült fellelnünk.

Brunszvik Teréz 1836-ban közzétette a „Számadás a` kiseddóvó intézetekről 1830-dik esztendei 1-ső júliustól fogva 1833-dik [év] végéig” című füzetet, ennek ismertetésétől azonban eltekintünk, tekintve hogy külön a krisztinavárosi óvodára vonatkozó adat nem szerepel a pénzügyi kimutatásaiban.

A krisztinavárosi óvoda 1832 júliusában a Budai Jótékony Nőegylet kötelékébe került, s fenntartásáról ezentúl az egylet gondoskodott. A beíratási díjak és a közvetlenül az óvodának adott pénzádományok azonban továbbra sem fedezik a kiadásokat, ezért „a hiányzó pénzt a Budai Jótékony Nőegylet kasszája mindig leteszi” – áll a három budai óvodáról készült jelentésben, amelyből kiderül, hogy az első másfél évben a nőegylet a három kiseddóvókra összesen 798 forintot költött.(19)

Az óvoda 1832. júl.1. és 1833. dec.31. közötti elszámolása:(20)

Bevételek:

A helyi igazgatóság maradványpénze:	18 forint
Az előző egyesület főpénztárából:	162 forint
A jötevők adományai a krisztinavárosi óvodának:	293 forint
Az óvodának adományozott 50 forint egyharmada:	17 forint
A gyerekek után a szülők által befizetve:	61 forint
Kiegészítés a Budai Jótékony Nőegylet kasszájából:	108 forint
Osszesen:	659 forint

Kiadások:

A tanító, a segéderő és a dada fizetése:	438 forint
Házbérre, javításokra és egyéb szükségletekre:	195 forint
Osszesen:	633 forint

A kisedóvóknak folyósított pénzt a Budai Jótékony Nőegylet egész tevékenységét taglaló jelentések is említik. Az 1832-1833. évi beszámoló szerint „az öt leányi munkaiskolákra, a Mesternék fizetésére” és a „védintézetek szükségéi pótlására” összesen 6.112 forintot költöttek.(21) A beszámolók főbb számadatait a sajtó is közli. A Jelenkor szerint az egyesület a három „gyermekóvó intézetre” 1838-ban 2110, 1839-ben 1710 forintot költött, ami összkiadásainak mintegy 14 százalékát jelentette.(22) A nőegylet a három „kisedóvó tanoda” részére 1841-ben 2172 forintot, 1842-ben pedig 2375 forintot folyósított; ebben az összegben a tanítói fizetések, sőt a szállásbér is benne foglaltattak.(23) Az óvodák eszerint szállásbért fizettek, ami azért furcsa, mivel azok, mint említettük, (legalább is névleg) a szóban forgó házak tulajdonosai voltak.

Az óvodákkal a nőegylet havonta tartott választmányi ülései foglalkoztak. 1852 őszén például kiderült, hogy a gyermekek felvételét és a felvételi pénz kiszabását és beszedését a tanítók „kényük-kedvük” szerint intézik. Főként tehetősebb szülők csemetéit vették fel, akik tudtak fizetni, így a szegények számára az óvoda nehezebben elérhető lett. A választmányi határozata szerint ezentúl a jelentkezések elbírálása és a pénzbeszedés csak meghatározott napokon, s kizárólag a felvigyázó hölgyek jelenlétében történhet. Ez utóbbiaknak kötelességük elbeszélgetni a szülőkkel, hogy eldönthessék: havi 10, 20 vagy 30 krajcár iskolapénz befizetésére kötelezhetőek.(24)

A Budai Jótékony Nőegylet 1859. évi elszámolásából: (25)

Az egyes óvodák saját bevételei:

Krisztinaváros:	143 forint	30 krajcár
Vár:	456 forint	54 krajcár
Víziváros:	335 forint	72 krajcár
Újlak:	237 forint	12 krajcár
Összesen:	1172 forint	68 krajcár

A nőegylet által az egyes óvodáknak kiutalt pénzösszegek:

A tanítók és dajkák fizetése:	1440 forint	60 krajcár
A tanítók tűzifájára:	50 forint	40 krajcár
Az óvodák fűtésére:	168 forint	37 krajcár
A krisztinavárosi és az újlaki óvodák helyiségeinek bérletére:	372 forint	75 krajcár
Különböző kisebb kellékekre:	59 forint	87 krajcár
Összesen:	2121 forint	99 krajcár

„Óvó bácsik” és óvodások

Brunszvik Teréz kezdettől fogva tudta, hogy az új intézmény, az óvoda sikere nem kis részben a vezetésével megbízott személyen múlik, akit az idő szerint „tanító”-nak neveztek.

A leendő tanító kiválasztásakor már Robert Owen, az infant school atyja is nagy körültekintéssel járt el; olyan személyt keresett, akiben „nagy szeretet és végtelen türelem van a gyermekek iránt”, és aki könnyen kezelhető, és mindenben követi az utasításait. Választása egy szegény, írni-olvasni nem tudó, de „tisztá szívű takácsra” esett, aki „rendkívül szerette a gyermekeket”, és „akit felesége már megtanított az engedelmességre.”(1)

A tanító kijelöléséhez Winderspin szerint is nagy elővigyázatosságra van szükség. Könyvében, amelyből Brunszvik Teréz az óvodaalapítás ötletét vette, felsorolja, hogy az óvónevelőnek „nem mindennapi türelem, szelidség, kitűrés, önlegyőzés, emberi természet ismerés, de leginkább vallásosság kívántatik, hogy a nagy mívet teljesíthesse.”(2)

A fentiekkel bizonyára Teréz is egyetértett. Ráadásul az ő szeme előtt az yverduni intézetnek és Heinrich Pestalozzinak, „nevelő szeretet próféta-jának” a példája is ott lebegett, ezért az „óvó bácsikkal” szemben túlságosan nagyok voltak az elvárásai.

A korábbiakban már említett 1828. július 7-diki levelében („helyzet-jelentésében”), tizenkét nappal az óvodai foglalkozások megkezdése után azt írta: „A tanítót ki kellett cserélnem, s most csak egy bentlakó tanító van feleségestől”.(3) Teréz azonban ezzel a tanítóval szemben is nagyon kritikus, ezért Wertheimer türelemre inti: „Ami pedig a most alkalmazott tanítóról mondottakat illeti, tisztelettel megjegyzem, hogy még Angliában is nehezen találni egészen megfelelő óvóiskolai tanítókat, és így a rendszer nagy fiatalága miatt egyéb országokban is elnézőeknek kell lennünk e tekintetben. Én azt hiszem, ha valahol, csak némi rátermettség is tapasztalható – és ezt a kegyes Grófnő éles szeme rögtön meg fogja látni –, ott a meleg, szilárd akarat sokat pótolhat”.(4)

Teréz tovább panaszkodik, Wertheimer pedig tovább győzködi: „Én úgy látom a grófnő leírásából, hogy az az ember megfelel a követelményeknek, és nem tanácsolnám, hogy mással cserélje fel... Úgy érzem, az Ön tanítójának fényoldalai erősen felülmúlják árnyoldalait, és én azt hiszem, ha nem hiányzik a szerető biztatás s a kellő elnézés, mind jobban s jobban bele fogja magát dolgozni hivatásába, sőt a jónak szeretetéből s a megélhetés okából a feleségét is buzgó munkára fogja sarkallni.” Az asszony is „vegyen részt a tanításban, amint az Spitalfieldsben (London, Wilderspin intézete, a szerk.) is történni szokott, ha a gyermekeket két külön szobában kell elhelyezni; de még akkor is, ha állandóan egy és ugyanabban a teremben volnának, mint igen üdvös változatosságot ajánlhatnám, hogy a tanító s a tanítónő a tanításban egymást váltsák fel”.(5)

Teréz végül megnyugszik, a budai óvodában pedig kialakul a munkamegosztás, miszerint „egy tanító, egy tanítónő és egy szolgáló gondoskodnak a tanításról, ellátják a felügyeletet és fenntartják a tisztaságot”.(6)

Felmerül a kérdés: ki volt a fentebb említett tanító? A „magyar és német nyelvűnek” indult krisztinavárosi intézet első említésre méltó „óvó bácsija”, a Teréz szerint „a feleséges” tanító(7) minden valószínűség szerint Weldy József volt, amint azt Zibolen Endre megállapította.(8)

Első óvónevelőnk semmiképp nem lehetett a német Matthias Kern, azaz Kern Mátyás, aki az idő szerint még nőtlen volt, magyarul pedig nem tudott, ráadásul a kutatások szerint csak 1829. január 1-je után érkezett hozzánk. Eszerint ő jó száz éven keresztül jogtalanul viselte az első „óvó bácsi” kitüntető címét a neveléstörténeti irodalmunkban... Kern első volt – az 1829. március 9-én ünnepélyes keretek között megnyitott budavári óvoda élén. Első volt az 1829 őszén Besztercebányán alapított kisdédóvó élén is. Végül, de nem utolsósorban 1830. tavaszán ő lett Bécs első „óvó bácsija”. Az a tanító viszont, aki a krisztinavárosi kisdédóvó hamar leváltott első vezetőjét követte, nem ő, hanem legnagyobb valószínűséggel Weldy József volt, akit idővel Teréz is megkedvelt.

Rehlingen Antal a krisztinavárosi óvodáról 1828. december 15-én készült leírásában név szerint említi „a tanító Weldyt”.(9) Az 1832-ben megjelent könyvében a nevének említése nélkül azt írja róla, mondván, hogy „erkölcse, szelidsége és jóindulata” hamar elnyerte „nagy családjának szeretetét”. Ez a tanító Rehlingen szerint „rendelkezik egy nélkülözhetetlen tulajdonsággal”: szereti növendékeit és el tudja nyerni szeretetüket stb.(10)

A Weldy házaspár 1829 nyarán Pestre, a Lipótvárosba került. Weldy 1834. február 18-án elhunyt, amikor is az özvegye, Steinacker Alojzia vette át a lipótvárosi óvoda vezetését.

Most pedig térjünk vissza a krisztinavárosi óvodába, ahol 1829. nyarán Rieder Máté került Weldy helyébe. Brunszvik Teréz egyik elszámolásában szerepel egy „Riedler” nevű „számfeletti tanító”, akinek 1829. június és július hónapokban 20-20 forint honoráriumot utaltak ki. Ugyanott egy Rieder nevű „muzsikatanítóról” is említés történik, aki az utazásaira 20 forintot kapott.(11) Nem elképzelhetetlen, hogy egy és ugyanazon személyről, Rieder Mátéról van szó, aki az óvodavezetői megbízásának elnyerése előtt a négy óvodában zenetanáraként tevékenykedett.

Rieder Mátéról, „a derék, szeretetre méltó pedagógusról” az óvodába ellátogató Rummy Károly professzor az alábbiakat írta: „Az idős, barátságos tanár a nagy gyermekbarát, a tiszteletre méltó svájci Pestalozzi képét jelenítette meg számomra. Minden gyermek tisztelettel, szeretettel és szófogadóan csüngött rajta! Ő maga a barátságosságot a szükséges fegyelemmel tudja párosítani.”(12) Óriási dicséret volt ez attól a neves pedagógustól, aki külföldi útjai során számos intézetet és iskolát, köztük Salzmann intézetét is meglátogatta.

Rieder hamarosan Pozsonyba került, s ő lett a város 1830. november 4-én megnyitott első óvodájának a vezetője. Minden valószínűség szerint Rieder Máté volt az az „óvó bácsi”, aki az 1832-1836. évi országgyűlés idején Kossuth Lajost is elbűvölte. Kossuth, miután egy ideig „magas örömmel bámulta”, hogy a gyermekek „minő kedvvel sietnek a kisededővő intézetbe”, bekopogtatott hozzájuk. „Sohasem fogom felejtetni azt a gyönyörűséget, melyet a pozsonyi kisededővő intézetben éreztem, látván azon szeretetteljes ragaszkodást, mellyel a kisededek tiszteletreméltó öreg nevelőjük iránt viseltetnek.”(13)

Brunszvik Teréz kezdettől fogva nagy gondot fordított az óvodai tanítók pedagógiai továbbképzésére. Erre utalnak a vezetésével tartott heti értekezletek, továbbá Teréz írásos körözüvényei (utasításai), könyvkölcsönzései és a tanítók olvasói jegyzetei.(14)

A tanító- és tanítónőjelöltek felkészítése elsősorban a krisztinavárosi „minta- és anyaiskolában” történt. Rieder mellett 1829. október 31-én a tanítónő Baumann Jozefán kívül a segéd Mayerhoffer Ferenc tanult, aki utóbb a Vizivárosba került.(15) Az 1830. év első felében két segédtanítót és egy női gyakornokot találunk Rieder Máté mellett, akikről beszámolójában írja: „A két gyakornok, Vogel és Miffka nagyon jól viselkednek,

nemcsak a[z iskola]látogatásban szorgalmasak, hanem tevékenyek is. Az előadandó tantárgyaktól hamarosan egészen rájuk hagyatkozhatom. A női gyakornokról azonban meg kell mondanom, hogy nem vagyok vele elégedett. Először semmit nem akar elfogadni, mert azt hiszi, hogy már mindent ismer. Másodszor nem tevékeny, mindig egy helyben áll. Harmadszor nemcsak hogy rosszul, hanem olyan halkán is beszél, hogy a mellette álló gyermek sem tudja meghallani... Ha a férje meglátogatja, a legerkölcstelenebb beszédekre és a legmocskosabb kölcsönös szemrehányásokra kerül sor köztük a gyermekek jelenlétében.”(16)

Teréz előírása szerint a tanítónőknek és jelölteknek minden vásár- és ünnepnap délután részt kellett venniük a krisztinavárosi plébános, Maisch Jakab két órás előadásán.(17) A női és férfi jelölteknek vizsgáznuk kellett. 1829. október 19-én „a kisdedek gondviselésére és képzésére szolgáló intézet tanító kandidátusainak megvizsgáztatásán” Mária Dorottya is jelen volt, és „a próba alá vett tanítókat megjelenésével kegyesen serkenteni méltóztatott” – derül ki egy egykorú tudósításból.(18)

Brunszvik Teréz kezdettől fogva arra törekedett, hogy külön intézetet állítson fel a tanítók és az óvoda eszméjét terjesztő „utazó biztosok” képzésére. Barátnője, Vay báróné még 1828 elején felhívta a figyelmét az egri liceumot alapító Pyrker László érsekre(19), akit sikerül is megnyernie az ügynek. 1830. szeptember 28-án, Ferdinánd királlyá koronázásának napján Pozsonyban keletkezett az „a Pyrker érsek által jóváhagyott terv és aláírási ív”, amelyre 11 püspök és mágnás iratkozott fel 40-40 forinttal. Ezért, mint Teréz írja, „azon jogot nyerték, hogy egy idomított nevelőpárt kívánhattak tőlünk, s felszólíthatták szerte utazó megbízottunkat intézeteiknek szerkesztetésére”. Ez az óvónevelők képzésére alapított „példányóvoda” 1832. március 19-én Pesten, a Szív utcában megnyílt, amikor is a krisztinavárosi óvoda ez irányú ténykedése befejeződött.(20)

A Rieder távozását követő tizenkét év krisztinavárosi óvónevelőit nem ismerjük. Rapos József ismertetőjében a Völgyi Lázár, Rieder, Engel, Violics Péter és a Hacser Károly nevek merülnek fel, Riederé azonban tévesen szerepel, hiszen ő 1830-ban Pozsonyba távozott.(21) Brunszvik Teréz 1840 végén a naplójában számos tanítóról ír, akik közül kettőnek, bizonyos „Engler”-nek és „Bak”-nak a munkahelyét nem említi; ezek egyike lehetett a Krisztinavárosban.(22) Eközben Tolnán már működött a Kisdedővó Intézeteket Magyarországon Terjesztő Egyesület képző intézete, a Budai Jótékony Nőegylet kisdedővóiban azonban (legalább is ez idő szerint) Tolnán végzett tanítót nem találtunk.

Az óvó bácsi az idő szerint nyugdíjra nem számíhattak, így öreg napjaiktól előre rettegtek. A nőegylet „gyenge ereje miatt” „zsoldjuk” olyan „szűk”, hogy abból csak tengődni tudnak, „s mit sem takaríthatnak belőle jövődőre”. Mindezt az elnöknő, Brunszvik Józsefné és Külkey Henrik titoknak 1843. márciusában kelt kérvényében olvashatjuk, akik a tanítókon segíteni óhajtván, arra kéri a budai városi magisztrátust, hogy „amennyiben a város kebelében” egy nyugdíjas tanítói hely megürül, töltsék be azt az ő tanítóikkal.(23)

A krisztinavárosi óvoda élén ekkor már Horkay Györgyöt találjuk, akit az egylet megbízásából Brunszvik Teréz választott ki. „Írtam Horkaynak Bécsbe”- jegyzi fel 1842. április 17-én, arról azonban, hogy ő kicsoda, és mit keres Bécsben, semmit nem árul el.(24) Horkay az év augusztus 1-jén állt munkába. „Félek, nem fogja állni a sarat... Bátortalan, nem tud bánni a pénzzel; felesége állítólag állapotos. Valóban nagyon szegény!” – írja Teréz, aki elkezd vele foglalkozni, és a nála tartott ima-órákra is meghívja. Örül, hogy „Horkay és az iskolája vallásos”, másutt viszont azt írja: „A kisededőv rossz és közönséges.” Olykor a tanítót okolja, máskor pedig magát, mondván. „Horkayt teljesen elhanyagoltam. Szombaton át kell mennie a kisededővóba!”(25)

1848 őszén a krisztinavárosi óvoda Brunszvik Teréz gondjaira maradt. Kiderül: örülne, ha nevelt leánya, Dereczkey Lujza „elhatározná magát”, hogy átvegye a kisededőv igazgatását.(26) Segítségére lehetnének azok a leányok, akiket esetleg Karacs Teréz(27) miskolci leánynevelő intézetéből kapnának. Lujzának azonban egészen más céljai vannak.

Horkay György, mint említettük, 1849. augusztus 1-jén Brunszvik Teréz támogatásával a Tabánban magánintézetet nyitott. Az új kisededőv a krisztinavárosi óvodához közel, az akkori Fő utca déli folytatását jelentő tabáni Attila utca 639. számú házban működött. 1865-ben 37 növendéke volt, akik fejenként 80 krajcár havidíjat fizettek.(28) Horkay magánóvodáját, amelynek helyiségeit bizonyos Wagner Annától bérelte, a fővárosi címtárak az 1860-as évek végén is említik.(29)

A krisztinavárosi óvodában Horkay helyére Übelherr János került, aki korábban mint segédtanító a krisztinavárosi iskolában dolgozott.

1852. november 6-án a Budai Jótékony Nőegylet választmányi ülése az óvodai tanítók beadványát tárgyalta, akik munkájuk megkönnyítése érdekében segéderők felvételét szorgalmazták. Az alapszabály szerint erre csak akkor lenne lehetőség, ha a gyermekek létszáma meghaladná a száz főt, kérésüket így a választmány kénytelen elutasítani.(30)

A tanítók fizetése változatlanul kevés volt. Übelherr „javadalma csak 252 forint 50 krajcár”, lakásra és fára pedig további 16 forint”, ezért „a neje által segélyeztetik, aki 100 forint 50 krajcárt húz” - áll Rapos József 1868-ban megjelent könyvében.(31) Überherr János, a krisztinavárosi intézet utolsó „óvó bácsija” azonban akkor már nem élt. Halála (1867 eleje) után a kisdedóvó szünetelt, majd pedig, mint említettük, átadták azt az irgalmas nővéreknek.

A Krisztinavárost, mint említettük, eredetileg a kiterjedt budai szőlőműveléshez szükséges munkaerők letelepítésére alapították, és szoltunk arról is, hogy a szegénynegyednek szánt külváros végül is üdülő- és hivatalnok negyeddé fejlődött. Szegényei azonban természetesen voltak, mégpedig nem is kis számban, Brunszvik Teréz itt alapított kisdedóvója tehát mindenképpen a helyén volt.

Az óvodaalapítás évében (1828) a Krisztinavárosban 3259 lakost tartottak nyilván.(32) Az 1826 és 1835 közti évtizedben évente átlag 172 gyermek jött a világra, közülük azonban 2-3 halva született, illetve keresztelés előtt meghalt. A gyermekhalandóság az idő tájt igen magas volt. A fentebb jelzett időszakban a krisztinavárosiak körében évente átlag 230 haláleset történt, s az elhunytak kb. 25 százaléka (57-58 fő) 1 év alatti, további 12 százaléka (28-29 fő) pedig 1 és 12 év közötti gyermek volt.(33) A két osztályos krisztinavárosi „nemzeti iskola” 1829-ben 64 első- és 79 másodéves tanulót számlált.(34)

A fenti adatok előrebecsátása után nézzük meg, az első években hányan jártak a krisztinavárosi óvodába, és hogyan alakult ez a szám a következő évtizedek során! Brunszvik Teréztől tudjuk, hogy a szülők 1828. június 7-ig 125 gyermeket „jegyezték elő”, s közülük 42-en máris részt vettek a foglalkozásokon, a többiek pedig vártak a sorukra. Mint magyarázza: „Ugyanazon napon csak két, hetente pedig hat kisgyermek felvételét engedélyeztük.”(35)

A krisztinavárosi óvodások számának alakulása:(36)

(Összehasonlítául a másik két budai intézet adatait is közöljük)

Év	Krisztinaváros	Vár	Viziváros
1828-1830	185	95	80
1830-1831	150	80	130
1831-1832	114	80	90
1832-1833	80	70	105
1843	?	150-160	200
1852	76	90	78
1859	111	163	162
1865	79	108	84

Amint említettük, 1832. július 1-jével a budai óvodák a Budai Jótékony Nőegylet felügyelete alá kerültek. A fordulat azonban nem volt zökkenőmentes, és Teréz még évekkel később is felpanaszolja, hogy nyolc hónappal a krisztinavárosi „anya- és mintaintézet” átadása után a „185 tiszta gyermekből 25 piszkos, tetves gyermek ült a padokban...”(37) A helyzet végül rendeződött, hullámvölgyek azonban később is voltak. Például 1841 januárjában, amikor Teréz sajnálattal állapítja meg, hogy „6 gyermek van ebben az intézetben”.(38)

Az 1840-es évekből létszámkimutatást nem találtunk. A Kisdedóvó Intézeteket Magyarországon Terjesztő Egyesület 1843. évi kötetében ismertetett 34 óvoda közül például a krisztinavárosi valamilyen oknál fogva kimaradt. Ugyanitt a vízivárosi óvodáról szólva megjegyzi, hogy „még többre is menne a kisdedek száma, ha a triviális iskolai tanítók a legfelsőbb rendeletek ellenére három, négy s öt éves kisdedeket is fel nem vennének, kik t.i. még a kisdedóvásban részesülhetnének”.(39)

Az óvodások száma évszakonként is ingadozott. Télen kevés volt a gyermek, részben a rossz útviszonyok és a hideg miatt (a növendékek zöme nem az óvoda közvetlen környékéről, hanem messzebb – Naphegy, Városmajor stb. – lakott), részben pedig azért, mert nem volt megfelelő meleg ruhájuk és lábbelijük. Nem beszélve arról, hogy a szülők (pl. a szőlőmunkások) jó része késő ősztől kora tavaszig otthon tartózkodott. Áprilisban azután az óvoda ismét benépesült.

A fentieket jól szemléltetik Rieder Máté tanító 1830. első feléből fennmaradt heti jelentéseinek adatai. Eszerint január első három hetében az óvodások napi létszáma 41 és 49 között mozgott. Január 25-től három hétig (a rendkívüli hideg és a nagy hó miatt) átmenetileg naponta átlagosan 32 gyermek jelent meg. Márciusban a létszám 50, 60, majd április

elején 80 fölé emelkedett, a hónap végére pedig elérte a 100 főt. Május közepétől az óvodát naponta 140-nél is több gyermek látogatta. A heti jelentések szerint három fiú másik iskolába került. Közben újabb és újabb gyermekek érkeztek, olykor tömegesen, s csupán áprilisban több mint 50 jelentkező nyert felvételt. Az újonnan felvettek száma júniusban 77-re emelkedett, s a növendékek felét akkor már ők alkották.(40)

Sajnos, a felvételi naplók és óvodás névjegyzékek nem maradtak fenn, ezért a gyermekek származásáról jobbra csak Brunszvik Teréz itt-ott elejtett megjegyzéseiből, valamint a fent említett heti jelentésekből tudunk.

Az egyik első, ha nem a legelső jelentkező, a 3 éves Vogel Károly rendhagyó módon tehetősebb családból érkezett. Adatait Brunszvik Teréz egy kis jegyzetfüzetében örököltette meg.(41) Apja, Vogel Lipót kereskedő volt, akinek nevét az óvoda támogatóinak listáján is ott láthatjuk: 1828-ban 4 forintot adakozott.(42)

Vogel Karcsin kívül a krisztinavárosi kisdédóvó legkorábbi növendékei, amint arról Teréz egy 1828. június 7-én kelt levelében beszámol, „főleg hivatalnok- és iparos-gyerekek, valamint fiákeresek, fuvarosok és mosónők gyermekei” voltak, akik között „néhány egészen szegény” is akadt.(43) Másutt azt írja: „Jött a 11 gyermek, azoké az iparosokéi, akik rendbe tették a helyiségeket, amelyeket Anyám házában béreltünk...”(44)

Rieder Máté tanító az említett heti jelentéseiben az 1830 első felében felvett 77 óvodás közül 6-nál az apa foglalkozását elfelejtette megadni. A további 71 gyermek közül 8-at özvegy anyja nevelt. A jelentésből kiviláglik, hogy a szülők közel 40 százalékát a szőlőmunkások alkották. Ezek között (a tanító szerint) volt 2 napszámos, 27 vincellér, és 1 kapás, jó okunk van azonban azt feltételezni, hogy az egységesen vincellérnek nevezett apák közül is sokan a kapások népesebb táborába tartoztak, ezért őket summásan a szőlőmunkások kategóriájába soroljuk.

A 71 ismert családfenntartó foglalkozás szerinti megoszlása:(45)

3 asztalos	1 nyelvmester
1 ácsmester	3 nyomdász
1 ácssegéd	1 orvosdoktor
1 borkorcsolyás	2 pincérnö
1 cipésmester	2 suszter
1 disznópásztor	3 szabómester
1 fogadós	1 szabóinas
2 házmester	1 szakács
2 hentes	1 szolga
1 hivatali szolga	30 szőlőmunkás
2 kőműves segéd	8 özvegy
1 mészáros segéd	
1 molnárlegény	71 összes szülő

A listán szereplő orvos Cohn Lénárd volt, aki a 2 esztendőös fiát íratta be a krisztinavárosi óvodába. (1836-ban ő állította fel a Tabán első óvodáját izraeliták részére, az ottani hitközség támogatásával.(46) Amint azt a kis Cohn Lipót felvétele is jelzi, az óvoda a gyermekek között vallásuk miatt láthatóan nem tett megkülönböztetést.

Rieder Máté a fenti szülők közül csupán a hentes esetében jegyzi meg, hogy mindkét gyermeke után ad havi 20 koronát, ami nem jelenti azt, hogy itt több fizető óvodás ne lettek volna. 1852-ben például a 79 gyermek közül 7 mindenféle pénzbefizetéstől mentesült, a többiek azonban havonta adtak kisebb-nagyobb összeget.(47) Ennek ellenére minden jel arra mutat, hogy a legtöbb szegény gyermek a krisztinavárosi óvodát legtöbb módosabb családból való pedig a felsővárosit látogatta. Nem véletlen tehát, hogy Brunsvik Teréz csak a Krisztinavárosban rendelkezett úgy, hogy naponta egy-egy tál levest adjanak a leginkább rászoruló óvodásoknak. „A nagyobb részben igen szegény szülőktől származó gyermekek között sok mezítlábast és szegény ruházatút láttam, ezek azonban tiszták, a hajuk takarosán fésült és nem rongyosak” – írja 1830 augusztusában Rummy Károly.(48)

Mint említettük, a 19. század első felében Budát főként német ajkúak lakták. Erre utal az a tény is, hogy az ismert krisztinavárosi óvodás nevek többsége is német (Degen, Fischer, Gattinger, Genker, Giesswein, Haller, Kern, Kiemeier, Lindner, Mayer, Müller, Schlegel, Schmidt, Schneider, Steiner, Tabersdorfer, Vogl, Wallerschütz, Weckelmann, Wimmer,

Zelinger, Zeller). A többi név szláv (pl. Adamek, Ballavics), illetve (az elírások miatt) meghatározhatatlan eredetű. Magyar családnévvel a rendelkezésünkre álló iratokban alig találkozunk. (Pl. Wittkay, Tóth)(49)

A Krisztinaváros óvodáját kezdettől fogva más városrészekben lakó gyermekek is látogatták. 1828-ban voltak „felső- és a vízivárosi kicsik”, akik az a hegyi lépcsőn naponta fel-lejártak azért, az óvodából ők is „profitáljanak”, a következő évben azonban Brunszvik Teréz az ő városrészekben is nyitott kisdédóvót.(50) 1830-ból tudjuk, hogy három tabáni (rácvárosi) és egy budakeszi gyermek kérte felvételét a krisztinavárosi intézetbe.(51)

A későbbi évtizedekből a fentebb említetthez hasonló heti jelentések és/vagy óvodás jegyzékek (legalább is eddig) nem kerültek elő, ezért a Budai Jótékony Nőegylet felügyelete alá helyezett kisdédóvó növendékeiről a korábban említetteken kívül sajnos, semmi nem sikerült megtudnunk...

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

Utószó

Dolgozatunkat a következő Őrláng füzetben folytatjuk. Szeretnénk még részletesen bemutatni Brunszvik Teréz óvodájának belső életét, és a jórészt ismeretlen források közreadását is tervezzük.

A szerző



Rövidítések

- CZN = Czeke Marianne: Brunszvik Teréz grófnő naplói és feljegyzései. I. köt. (1808-1812)
Bp. 1939.
- Dokumentumok (1962) = Brunszvik Teréz szerepe az első magyarországi óvodák létrehozásában (Dokumentumok). Közli Vág Ottó. In: Brunszvik Teréz pedagógiai munkássága.
Bp. 1962. 46-74.p.
- EML = Brunszvik Teréz: Fél század életéből. Emlékiratai. (Ford.: Petrich Béla) = Czeke --
H. Révész Margit: Gróf Brunszvik Teréz élet- és jellemrajza. Emlékiratai.
Bp., 1926.
- KN = Brunszvik Teréz kiadatlan naplói (Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár, B 0910/55/1-9)
- MOL = Magyar Országos Levéltár
- Napló (1999) = Brunszvik Teréz: „Magyarország, Veled az Isten!” -- naplófeljegyzései
1848-1849. S.a.r., bevez., jegyz. Hornyák Mária. Bp. 1999.
- OSZK-K = Országos Széchényi Könyvtár kéziratára
- OSZK-K Quart.Germ.1390/1-9. = Brunszvik Teréz óvodai archívuma
- ÖT 3 = Brunszvik Teréz 3.sz. önéletrajz-töredéke. MTA-K M.Irod.lev. 4.r.4.sz./ 238-240.

Jegyzetek

Bevezetés

- 1./ Hazai 's Külföldi Tudósítások 1828.I.félév 13.sz. febr.13. 97.p.
- 2./ u.o. 97-98.p.
- 3./ A' Négy első... 1832.(címloldal), Vereinigte Ofner und Pester Zeitung 1829/II. 70.sz. aug.30. 1159.p. (Fordítását közli: Vág (1962) 54.p.)

Az ötlettől a megvalósításig

- 1./ ÖT 3.
- 2./ Német címe: Wilderspin, Samuel: Ueber die frühzeitige Erziehung der Kinder und die englischen Klein-Kinder-Schulen... [Übersetzt: J. Wertheimer.] Wien, 1826.
- 2./ ÖT 3.
- 3./ u.o.
- 4./ CZN 175.p. (1810.márc.28.)
- 5./ CZN 92.p. (1809. máj.28.)
- 6./ Hoesl, Paula: Nőnek születünk. (Ford.: Kovács Etelka) Bp. 1991. 56-58.p.
- 7./ CZN 96.p. (1809 június)
- 8./ KN M 23/10.p.
- 9./ Napló 62.p. (Levele Wesselényinek 1848.jan.24.)
- 10./ Wiener Zeitung 1826/99.sz. máj.1. Beiheft: Intelligenzblatt 625.p. (A könyvismertetést a lap május 10-én és június 8-án megismétli.)
- 11./ KN J 18/29.p. (1837. december 28.)
- 12./ KN J 13/91.p. (Levélfogalmazványa Mednyánszkyhoz 1829.márc.10.)
- 13./ KN M 24/74.p. (1826) Valószínűleg ekkor vásárolta meg a könyv második példányát, amelyet később sokaknak kölcsön adott.
- 14./ „Brunsvik Tézi grófkisasszonyt” aki mesterien zongorázott és énekelt, „Képiróként” (festő) is számon tartották. (Krüchten József: Bérekesztése a honnyi Művészekről és az ő Míveikről való tavali tudósításoknak = Tudományos Gyűjtemény 1819.5.sz. 116.p.) A német nyelvű szépírók között is említik. (Verzeichniss der gegenwärtig in Ofen lebenden Schriftsteller = Schams, Franz: Vollständige Beschreibung ... Ofen. Ofen, 1822. 371.p.)
- 15./ KN M 17/38.p. (1826. vagy 1827.jan.1.) (Levélfogalmazványa id. Vay Miklósnéhoz)
- 16./ Wilderspin (1826) 141-291.p.
- 17./ Ld. Czeke Marianne: Brunsvik Teréz és Wertheimer József levelezése = Kisdednevelés 53(1928)33-36.p. (Ezt követően a lap 1928. és 1929. évi kötetei folyamatosan közlik Wertheimer leveleit.)

- 18./ Wertheimer 1827.márc.23-án kelt levele = Kisdednevelés 53(1928) 37.p.
- 19./ KN M 17/72. (Teréz levele Forraynének, 1827.máj.29-jún.16.)
- 20./ KN M 17/72.p. (Teréz 2. levélfogalmazványa Forraynének, 1827 nyara)
- 21./ KN M 18/12.p.
- 22./ EML 96.p.
- 23./ KN J 13/152.p. (Levélfogalmazványa Cziráky Antalhoz, 1827 októbere)
- 24./ OSZK-K Levelestár (Czirák Antal levele 1827. nov.4.)
- 25./ OT 3
- 26./ OSZK-K Levelestár (Czirák Antalné levele, 1828.ápr.15.)
- 27./ Wertheimer 1827.okt. 17-diki leveléből = Kisdednevelés 1828. 40.p.
- 28./ KN J 13/146.p. (1828.jan.8.)
- 29./ KN J 13/147.p. (Teréz levele Chotekné részére, 1828.jan.15.)
- 30./ Wertheimer 1828.febr.8-án kelt leveléből = Kisdednevelés 1828. 72.p.
- 31./ KN J 13/149. (Teréz levele Vaynéhoz, 1828.febr.22.)
- 32./ KN J 13/151-152.p. (Teréz levele Steinlein Zsuzsihoz, 1828.márc.31.)
- 33./ KN J 13/76-77.p. (Teréz levele Vörös asszonyhoz. 1828.márc.26.)
- 34./ KN J 13/148.p. (Teréz levele Seeberg Fülöpnek, 1828.febr.15.)
- 35./ KN J 13/73-75. (Teréz levele Esterházy hercegnőhöz, 1828.márc.25.)
- 36./ KN J 13/77.p. (Teréz levele Ritterméhez, 1828.márc. 29.), J 13/79-80.p.(Teréz Levele Uffernéhez, 1828 tavasza).Ld. még a 24., 33., 29.sz. jegyzeteket!
- 37./ Ld. a 33.sz. jegyzetet!
- 38./ KN J 13/78.p. (Teréz levele Wertheimernek, 1828.márc.16.)
- 39./ Ld. a 30.sz. jegyzetet!
- 40./ KN J 13/11.p. (1848.ápr.14.)
- 41./ Ld. a 33.sz. jegyzetet!
- 42./ Ld. a 19.sz. jegyzetet!
- 43./ Ld. a 27.sz. jegyzetet!
- 44./ EML 97.p.
- 45./ KN J 13/150.p. (1828.márc.)

„Budán, a Krisztinavárosban”

- 1./ Ez az később Tárnok utca 15.számot viselő ház volt Brunszvikék családi háza, ahol Terézék 1830-ig, Brunszvikné elhunytáig laktak. A középkori alapokon nyugvó házat 1784. november 17-én Teréz apja vásárolta meg egy bizonyos Abaffi Jozefa családjától. (Az épület akkor a 199. helyrajzi számot viselte.) A házat Teréztől unokaöccse, Brunszvik Géza öröklí aki 1889-ben eladja azt a Mandl családnak. 1902-ben a kincstár tulajdonába kerül, majd pedig lebontják. A Tárnok utca 15-17-19. számú házak telkén (Szentháromság-tér 1-4.) 1921-ben az I. kerületi elemi fiú- és leányiskola és óvoda nyertek elhelyezést. (Ld. Czeke: A Szentháromság-téri...) 1945 után az iskola épületét is lebontották, így Brunszvikék egykori háza helyén ma a Szentháromság-téri kioszkok állnak.
- 2./ L.Gál Éva: A Krisztinaváros topográfiája (1770-1872) = Tanulmányok Budapest múltjából 19. köt. Bp. 1972. 179-219.p. (Az idézett adatok helyei: 186., 202., 211.p.)
- 3./ u.o.213.p.
- 4./ Fényes Elek: Magyar-Országnak mostani állapotja... 2.köt. 2.kiad. Buda, 1843. 324.p.
- 5./ Fényes Elek: Magyarország geographiai szótára. Pest, 1851. 1.köt. 171.p.

- 6./ u.a. 3.köt. 223.p.
- 7./ Ld. a 4.sz. jegyzetet!
- 8./ u.o.
- 9./ Ld. az 5.sz. jegyzetet!
- 10./ L.Gál i.m. 180.p.
- 11./ Dvihalhy Anna Mária: A budai szőlőművelés története. Bp. 1932. (Tanulmányok a magyar mezőgazdaság történetéhez 4.) 67.p.
- 12./ u.o. 68.p.
- 13./ L.Gál (1972) 212-214.p.
- 14./ Vályi András: Magyar országnak leírása. 1.köt. 1796. 336.p
- 15./ Idézi Jacoby Péter: Buda és Pest 1809-ben = Pest-Budai Emléklapok. Szerk.: Gárdonyi Albert. (A História melléklete 1932/5.sz.) 96.p.
- 16./ Buda-Pest, a magyarok fővárosa... Pest, 1845. 64.p.
- 17./ L. Gál (1972) 197.p.
- 18./ Czeke Marianne: Özv[egy] Gróf Brunsvik Antalné házai = Pest-Budai Emléklapok 5(1932)1-4. 79-85.p.
- 19./ MOL P 68 Brunsvik család levéltára 4.cs. (1790)
- 20./ „Törekedjete a...” (1990) 19.p.
- 21./ Névadója: gróf Mikó Imre (1805-1876), neves erdélyi művelődéspolitikus, történész, az MTA tagja, a kiegyezés után: közmunka- és közlekedésügyi miniszter
- 22./ Ld. a 18.sz.jegyzetet!
- 23./ MOL P 68 Brunsvik család levéltára 6.cs.(1810)
- 24./ L.Gál (1972) 200-201.p.
- 25./ Vereinigte Ofner und Pester Zeitung 1814/43.sz. máj. 29. 466.p.
- 26./ Budapest Főváros Levéltára IV.1002.I. Conscriptio regnic. Buda, 1828.
- 27./ Teleki Imréné és Kiss Ferenc adásvételi szerződése 1839 = Kolozsvári Állami Levéltár, Teleki család hosszúfalusi Levéltára, Családi iratok Fasc.72.
- 28./ Ekkor készült a házról Székely Aladár ismert fényképe, amely pl. Papp Viktor: Beethoven és a magyarok (Bp. 1928.) c. könyvében, a 8. és 9. oldal között látható „A Vérmező sarkán álló Brunsvik-ház” (9.p.), ahol „1829. június 1-én megnyithatta a kontinens első óvodáját.” (39.p.)
- 29./ Czeke (1832) 82.p.
- 30./ Ld.: A gyermekvédő kongresszus Budapesten = Vasárnapi Újság 46(1899) 38.sz. szept.7. 629-630.p.
- 31./ Pl.: Alt Rudóif: Buda-Pest. Előadva 32 eredeti rajzolatban. Rajzolta Sandmann, nyomta Rauh János. Pest, 1845. (XXIII. kép: Krisztinaváros Budán., XXVII: kép: Kilátás a budai bástyáról a hegyek felé); A budai vár és a Krisztinaváros a Gellérthegyről: Rohbock rajza után J. Poppel metszette, 1860 k.); A Krisztinaváros a Naphegyről: Kozmata Ferenc felvétele, 1880 (Budapest Történeti Múzeum Kiscelli Múzeuma)
- 32./ Pörge Gergely rajzának eredetijét szintén a Kiscelli Múzeuma őrzi.
- 33./ Márai Sándor: Angyalkert = Pesti Hírlap 69(1937) ápr.16. 85.sz. 5.p.

Brunsvik Teréz óvodája 1828-1832

- 1./ Rehlingen, Anton von: Die Bewahrschule für kleine Kinder von zwei bis sieben Jahren. Pesth, 1832. 27-28.p.
- 2./ ÖT 3.

- 3./ Uibersicht der Einnahmen... 1828 =OSZK-K Quart.Germ. 1390/1/1-9.
- 4./ Közli: Rapos (1868) 5-30.p.
- 5./ Első közlés: „Törekedjete a...” (1990) 19.p.
- 6./ Kossuth feljegyzése a Kisdedóvó Intézeteket Terjesztő Egyesület üléséről 1837.febr.25.
= Kossuth Lajos összes művei 6.köt. S.a.r.: Barta István. Bp. 1966. 583-584.p.
- 7./ Wertheimer levele 1828.jún.20. = Kisdednevelés 1928. 119-120.p.
- 8./ A' Négy első... 10.p.
- 9./ Wertheimer levele 1828. júl.6. = Kisdednevelés 1928. 120-121.p.
- 10./ Wertheimer levele 1828.júl.28. = Kisdednevelés 159-161.p.
- 11./ Wilderspin, Samuel: Ueber die frühzeitige Erziehung der Kinder... Übersetz.: Joseph Wertheimer. 2. verbess., vermehrt. Aufl. Wien, 1828. 408.p.
- 12./ Wertheimer levele 1828. okt.11. = Kisdednevelés 1928. 306-307.p.
- 13./ Edward Reed levele, 1828.nov.21. = Széchenyi István: Világ, vagy is felvilágosító töredékek. Pest, 1831.504-510.p.
- 14./ Diesing 1828. október 19. levele (Óvodamúzeum, Martonvásár)
- 15./ Diesing, M. A.: Ueber die frühzeitige Bildung der Kinder in den Klein-Kinderschulen... Wien, 1830.
- 16./ U.o. 39-41.p.
- 17./ Számadás... (1836) 30.p.
- 18./ OSZK-K (Rudnay Sándor levele Terézhez, 1828.okt.25.)
- 19./ Dresmitzer levele 1828.nov.17 = Diesing (1830) 27-30.p.
- 20./ Dokumentumok (1962) 49.p.
- 21./ Teréz a helytartótanácsi engedélyt a naplóiban említi: KN M18/12., 58.p., M23/10.p.
Egy kérvénytöredékben írja: „20 éve feladatomma és tanulmányomma tettem az emberi lélek (szellem) fejlődését. Kutatásom töprengéseim, tapasztalataim eredményeit kívánom tehát mind nagyobb számú fiatal gyermeknél alkalmazni itt, a virágzó hazámban, a városban, amely engem polgárnői közé számít...” (M 24/7.p.) Egy 1828. máj. 2-án kelt piszkozata („Szózat a néphez”) szerint is engedélyt és jóváhagyást kell kérnie a Helytartótanáctól, hogy „az itteni városokban” (azaz: Pesten és Budán, illetve az egyes városrészekben), „vagy bárhol a királyság területén” mintá-óvodát alapíthasson. „Egy füst alatt” leánynevelő intézet felállítását is kérvényezi.
- 22./ EML 89.p.
- 23./ Közli: Dokumentumok (1962) 49-50.p. Vág Ottó szerint: „Az a tény, hogy Brunsvik Teréz kérvényével az ún. nemzeti iskolák ügyosztálya foglalkozott, megalapozta az óvoda nevelési intézményként való elismerését, ugyanakkor az, hogy a helytartótanács az óvodákat nem ismerte el iskolaként („tudományos nyilvános intézet”-ként), hanem „csak magán-jellegű nevelőintézet”-ként, mentesítette az új intézményt” a fennálló rendelkezések hatálya és a tanügyi hatóságok felügyelete alól. „Ez pedig azzal a nem lényegtelen következménnyel járt, hogy az óvoda, amely világi intézményként indult, világi intézményként fejlődött tovább.” (Ld.: Az óvodaügy törvényes szabályozása Magyarországon. Miskolc, 1991. 5.p.)
- 24./ Diesing (1830) 41-44.p.
- 25./ Erről bővebben ld.: Homyak Mária: Brunsvik Teréz, az első óvodák és a karácsonyfakultusz = Etnographia 105/1994/2. 567-571.p.
- 26./ OSZK-K Levelestára Mednyánszky Alajos levele Terézhez, 1829.febr.25.
- 27./ KN J 13/55-58.p. (Teréz fogalmazványa 1829)

- 28./ KN J 13/90.p. Manzót hallomásból Kossuth is ismerte. („A Manzó név úgy rémlik előttem, mintha némi politikai jelenetekkel volna összekötve” – írja. (Ld. a 6.sz. jegyz.) Manso utóbb Franciaországban élt, ahol Teréz is találkozott vele.
- 29./ KN J 13/91.p. (Teréz levélfogalmazványa Mednyánszkyknak, 1829)
- 30./ OSZK-K Levelestár (Thurn-Bánffy grófnő levele (1829)
- 31./ Vereinigte Ofner und Pester Zeitung 1829. aug.30. 70.sz. 1159.p.
- 32./ Vereinigte Ofner und Pester Zeitung 1829. szept. 3. 71.sz. 1177-1178.p. (Fordítását közli: Vág i.m. 1962. 55.p.)
- 33./ u.o.
- 34./ Wertheimer levele 1829.szept.13. = Kisdednevelés 1928. 367-368.p.
- 35./ OSZK-K Quart.Germ. 1390/3/1-25.sz.
- 36./ EML 104-105. „A Pesten rendezett nagyszerű ipari s művészeti kiállítás, az első e nemben Magyarországon, 4000 forintot jövedelmezett tisztán a kisdedóvóknak”
- 37./ A tervezett egyesületet különböző elnevezésekkel emlegeti: A Jó Barátainak Társasága”, „Egyesület a Jó Előmozdítására”, „Asszonyi Egyesület”, „A Korai Nevelés Egyesülete” stb. Erről bővebben ld.: Horváthné Pereszlenyi Éva (1975) 51-57.p.
- 38./ KN J 13/79-80.p. (Teréz levele Ufferhez, 1828 tavasza)
- 39./ Idézi: Rapos (1868. 64-67.p.), nála azonban téves dátum szerepel. (A levél fenti részlete Széchenyi Világ c. kötetéből minden bizonnyal a cenzúra „jövöltából” kimaradt.)
- 40./ Rendszábi... = OSZK Quart. Germ. 1390/6/11-12.lap, németül: u.o. 10-15.lap.
- 41./ Rummy (1832)
- 42./ Számadás...10-11.p. (Ld. még: EML 93.p.)
- 43./ u.o.
- 44./ OT 3
- 45./ MOL József nádor iratai N 22 Misc.Offic. Anni 1832. N.XII. 95-100.

A Budai Jótékony Nőegylet és Brunsvik Teréz

- 1./ Magyar Kurir 1817. I.félév 23.sz. 194.p.
- 2./ Ország i.m. 16.p. (Lapalji jegyzet). A nádor 5000, a neje 500, Brunsvik Józsefné pedig szintén 100 forintot adott.(15., 18.p.)
- 3./ EML 85.p.
- 4./ Idézi: Ország (1898) 26.p.
- 5./ EML 86.p.
- 6./ Ország (1898) 20-22., 33.p.
- 7./ EML 70.p.
- 8./ Vereinigte Ofner und Pester Zeitung 1832.jún.17. 49.sz. 819-821.p.
- 9./ EML 70.p.
- 10./ KN J 24/149.p. (1841.ápr.26.)
- 11./ Vereinigte Ofner und Pester Zeitung 1830. márc. 11. 20.sz. 281-282.p. Fordítását közli: Vág Ottó (1962) 55-56.p.
- 12./ EML 93.p.
- 13./ KN J 24/69.p. (1840.dec.7.)
- 14./ KN J 27/41.p. (1844.jún.17.)
- 15./ KN J 24/112.p. (1841.febr.10.)
- 16./ KN J 24/269-272.p. Teréz levele Forraynéknak, 1841.jan.20.
- 17./ KN J 24/112.p. (1841.febr.10.)

- 18./ KN J 25/21.p. (1841.dec.9.)
- 19./ KN J 25/95.p. (1842.nov.17.)
- 20./ KN J 25/90.p. (1841.okt.22.), KN J 28/130.p. (1847.febr.4.)
- 21./ KN J 25/34.p. (1842.febr.5.)
- 22./ KN J 24/73.p. (1840.dec.8.), J 24/124.p. (1841.márc.3.)
- 23./ A vizivárosi kisdédóvó 1829. június 13-án a Donáti utcában nyílt meg, a nőegylet azonban átköltöztette azt az 1839-ben megvásárolt Iskola utca 690/651. számú házba. Ezt az épületet 1891-ben az ottani városi elemi iskola bővítése miatt lefoglalták. Helyette az egylet megvette a Csalogány utca 14. számú házat, ahová az óvoda még az évben átköltözött. (Ország (1898) 41-42.p., 116-119.p., Katona Lajosné (1934) i.m. 8.p.)
- 24./ A Várban lévő óvodát Teréz 1829. március 9-én nyitotta meg az 1860 körül második emelettel megtoldott, ma is látható Üri utca 38. sz. házban. Mindvégig ott is maradt, 1892-ben azonban „az alacsony és kissé nedves mellékutcai helyiségből a földszinti bástyai részre lett áthelyezve.” (A mellékutca akkori neve: Kis utca, ma pedig Nőegylet utca.) A kisdédóvót a nőegylet 1919-ben zárta be annak hírére, hogy a város a Szentháromság-téren iskolával egybekapcsolt új óvodát szándékozik felállítani. (Katona Lajosné (1934) 8.p., Ország (1898) 39-41., 114-116.p.)

Az óvoda a nőegylet kötelékében 1832-1867

- 1./ Vereinigte Ofner und Pester Zeitung 1832. aug.5. 63.sz. 1048.p.
- 2./ Ausweis über den Bestand der unter dem Schutze des Ofner wohlthätigen Frauen-Vereins stehenden Klein-Kinder-Bewahr-Anstalten in der königl. Freistadt Ofen seit ersten July 1832, bis letzten December 1833. Buda, 1834. 8 p.
- 3./ Számolás a Buda Jötevő Asszonyi Egyesületnek 1830-tól 1833-dik végéig volt jövedelmeiről s kiadásairól. Buda, 1834. 8 old. (Ebben is ott szerepel Brunszvik Teréz neve „az üléssel és vokssal bíró vidéki Munkálkodó Tiszteletbeli tagok” sorában.)
- 4./ Ld. a 2.sz. jegyzetet!
- 5./ Ausweis über den Bestand der unter dem Schutze des löbl. Pesther Magistrats stehenden Leopoldstädter Klein-Kinder-Bewahr-Anstalt seit ersten July 1832, bis letzten December 1833. Buda, 1834. 4 p.
- 6./ KN J 16/3.p. (1836. jan. 25.)
- 7./ Különféle népesség-, ingatlan és házösszeírások. Föv. Levéltár IV. 1106.a. (1-4.füzet 1848.április 29. dátummal.)
- 8./ Simon Florent: A kisdédóvó intézetek ügyében = Társalkodó 5(1836) 32.sz. (ápr.20.)126.p.
- 9./ Számadás ... (1836) 9.p.
- 10./ MOL P 507 233.cs. V/158. A/1. 7.sz.
- 11./ KN J 24/68.p. (1840.dec.3.)
- 12./ KN J 24/69.p.(1840.dec. 4.)
- 13./ u.o.
- 14./ Rapos i.m.
- 15./ J 24/79.p. (1840.dec.14.)
- 16./ J 24/73.p. (1840.dec.8.)
- 17./ u.o.
- 18./ J 25/90.p. (1841.okt.22.)

- 19./ J 25/113.p. (1843.márc.1.)
20./ KN J 25/51.p. (1842.ápr.17.)
21./ KN J 25/74.p. (1842.júl.27.)
22./ A Kisdédóvó Intézeteket Terjesztő Egyesület évkönyve. 1. 1843. Buda, 1843.
23./ u.o. 117., 114.p.
24./ u.o. 115.p.
25./ Kossuth Lajos: Kisdédóvás = Pesti Hírlap 1841.febr.24. 16.sz. 123.p. (lábjegyzet)
26./ KN J 29/21.p (1847.nov.16.)
27./ Napló (1999) 138.p.
28./ U.o. 144.p.
29./ U.o. 156.p.
30./ u.o. 157.p.
31./ u.o. 158.p.
32./ u.o. 160.p.
33./ A' Krisztina Város 1849. Február 27-én (A házak összeírása a még rendelkezésre álló katonaság beszállásolási lehetőségek céljából.) Budapest Főváros Levéltára, Különféle népszámlálások és összeírások IV.1006.d.
34./ Napló (1999) 177.p.
35./ u.o. 197.p.
36./ Rapos (1868) 122.p.
37./ MOL P 507 Nádasdy család levéltára 233.cs. V/158/B1
38./ Rapos (1868) 129.p.
39./ Országgh (1898) 65-66.p.
40./ Katona Lajosné (1934): Az 1817-ben alapított budai jótékony nőegylet vázlatos története (1817-1934). Bp. 1934. 8.p.
41./ Ld. a 39.sz. jegyzetet!
42./ Kisdédnevelés 18(1889) 11.p.

Országos Széchényi Könyvtár

43./ A Páli Szent Vincéről nevezett Irgalmas Rend alapítói: 1633-ban Párizsban - Páli Szent Vince (1589-1660) és Marillac Szent Lujza (+1660). Jelszavuk: „Krisztus szeretete sürget minket!” (2 Kor 5,14). Az önálló magyar rendtartomány központi háza 1905-ben nyílt meg Budán, a Ménesi úton. A rend tagjai betegápolással, szegénygondozással, tanítással és neveléssel foglalkoztak. (Puskely Mária: Szerzetesrendek. 2.bőv.kiad. Bp. 1990. 126-127.p). 1928-ban a Gellérthegy utcában óvodát, elemi leányiskolát és internátust tartottak fenn 14 nővérrel. A Tabánban bölcsődéjük volt, a budai Szent Teréz úton pedig óvoda, elemi- és polgári leányiskola állt a vezetésük alatt. (Magyar katolikus almanach 2. Bp. 1928. 244.p.)

Az óvoda 1881-től szerepel a Kisdednevelés című lap kimutatásaiban.

Eszerint 1881-ben 85 növendéke és 2 nem okleveles óvónője volt, s fenntartására 150 forintot költöttek. Ez idő szerint az I. kerületben 4 egyleti óvoda, 1 magánóvoda és összesen 5 római katolikus felekezeti óvoda volt. (Kisdednevelés 1883. 50.p.) 1884-re az óvodások száma 132-re emelkedett; fenntartása ez évben 350 forintba került.(Kisdednevelés 1886. 83.p.) Az 1887. évi kimutatásban 76 növendék, egy nem okleveles szerzetesrendi óvónő, valamint 800 forint fenntartási költség szerepel, a változatlanul képesítés nélküli nem óvónők száma viszont egyre csökkent. Ugyanitt megjegyzik, hogy az óvoda nevelési iránya: „a közönséges óvodai rendszer”.(Kisdednevelés 1889. 11.p.) 1891-ben a Taksonyi Józsa nővér által vezetett óvodát, amelynek felszerelését teljesnek ítélték, 25-50 magyar gyermek látogatta. (Kisdednevelés 1892. 1.sz.)

Az óvoda fenntartásának anyagi alapjai

- 1./ Széchenyi István: Naplók 3.köt. 319.p.: 1829.jún.16.
- 2./ KN M 17/72. (Levele Forraynéhoz 1827.máj.29.-jún.16.
- 3./ Wertheimer levele, 1827.máj.23. = Kisdednevelés 1928. 37.p.
- 4./ A' Négy első... (1832) 13-14.p.
- 5./ KN J 13/76-77.p. (Levele Vörösnéhez, 1828.márc.26.); J 13/73-75. (Levele Esterházy hercegnőhöz, 1828.márc.25.); J 13/79-80.p.(Levele Uffernéhez, 1828 tavasza).
- 6./ KN J 13/152.p. Levele Cziráky Antalhoz 1827.okt.
- 7./ Wertheimer levele, 1828.júl.28. = Kisdednevelés 1928. 159-161.p.
- 8./ KN J 13/147.p. Levele Choteknének, 1828.jan.15.
- 9./ A' Négy első... (1832) 18-21.p.
- 10./ KN J 13/151-152.p. Levele Steinlein Zsuzsihoz 1828.márc.31.
- 11./ Ld. a 3.sz. jegyzetet!
- 12./ Vereinigte Ofner Pester Zeitung 1829. szept.3. 71.sz. 1117-1118.p. Fordítását ld.: Vág (1962) 55.p.
- 13./ Ld. a 9.sz. jegyzetet!
- 14./ Számadás... (1836) 8-9.p
- 15./ u.o. 25.p.
- 16./ Ausweis... 1830-1831.
- 17./ Telekiné Brunszvik Karolina levele Terézhez, 1830.szept.9. = Kolozsvári Állami Levéltár, Teleki család hosszúfalusi Levéltára. Levelezés T/733.p.
- 18./ Vereinigte Ofner und Pester Zeitung 1832. 63.sz. aug.5. 1048.p.
- 19./ MOL P 507 Nádasdy család levéltára. Nőegyleti iratok 233.cs. V/158/B1
- 20./ Ausweis... 1832-1833.

- 21./ Számlolás a Buda Jótevő Asszonyi Egyesületnek 1830-tól 1833-dik végéig volt jövedelmeiről s kiadásairól. Buda, 1834.
- 22./ Budai Jótékony Nőegyesület = Jelenkor 1839. 198-199.p., A' Budai jótékony egyesület munkássága = Jelenkor 1840. 35.sz. (ápr.29.) 138.p.
- 23./ Ország (1898) 83.p., 85-86.p. Ld. még: Budai jótékony nőegylet céljait illető adakozások = Jelenkor 1843. (176.p.: „A kiseddóv tanodákra, ide értve a szállásbért és a fizetését a tanítóknak: 2375 forint.”)
- 24./ Ld. a 19.sz. jegyzetet!
- 25./ Rechnung... (1859)

„Óvó bácsik” és óvodások

- 1./ Robert Owen önéletírása = Owen, Robert: Nevelés és társadalom. Összeáll., jegyz.: Ladányi Péter. Bp. 1958. 308.p.
- 2./ Wilderspin, S.: A kora nevelésről és kisednevelő intézetekről ... Ford.: Kossuth Lajos = Kossuth Lajos összes munkái 7. Bp. 1986. 227-304.p. (Az idézet: 261-262.p.)
- 4./ Wertheimer levele, 1828.júl.6. = Kisednevelés 1928. 120-121.p.
- 5./ Wertheimer levele, 1828. júl.28. = Kisednevelés 159-161.p.
- 6./ Diesing (1830) 33.p.
- 7./ Ld. a 3.sz. jegyzetet!
- 8./ Erről bővebben ld. Zibolen Endre: Igazságot Weldy Józsefnek! = Köznevelés 39(1983)33: 13-14.p. és Bilibokné-Sebestyénné-Zibolen: Első óvodáink életéből. Bp. 1984. 19-28.p.
- 9./ Diesing (1830) 30-31.p.
- 10./ Rehlingen (1832) 21., 28.p.
- 11./ A' Négy első... (1832) 16-17.p.
- 12./ Romy (1830)
- 13./ Br T. Teleki Blanka Kossuthról Órláng füzet 12.p.
- 14./ Bilibokné et. al. (1984) 71-82.p.
- 15./ u.o. 76.p.
- 16./ OSZK-K Quart.Germ. 1390/3/24.
- 17./ Bilibokné et al. (1984) 74.p.
- 18./ Hazai 's Külföldi Tudósítások 1829.II. félév 33.sz. okt.21. 257.p.
- 19./ OSZK-K Levelestára. (Id.Vay Miklósné levele, 1828. márc.9.)
- 20./ Számadás a... (1836) 10-11.p.
- 21./ Rapos (1868) 79.p.
- 22./ KN J 24/73.p. (1840.dec.8.)
- 23./ MOL P 507 Nádasdy család levéltára 233.cs. Nőegyleti iratok 158/B 1. 30.sz.
- 24./ KN J 25/51.p. (1842.ápr.17.)
- 25./ KN J 25/76. (1842.aug.4.), J 25/90.p. (1842.okt.21.), KN J 25/121. (1843.ápr.15.), J 25/111.p. (1843.febr.14.)
- 26./ Napló (1999) 156.p.
- 27./ Karacs Teréz (1808-1892), a nőnevelés jelentős alakja, aki 1846 első felében Teleki Blankánál lakott, így Brunszvik Terézzel is sokat voltak együtt. Utána került Miskolcra, ahol az újonnan megnyitott leánynevelő intézetet vezette.
- 28./ Rapos (1868) 122.p.
- 29./ Adressen-Kalender von Pest, Ofen und Altofen für das Jahr 1869. Pest, 1868. 182.p.

- 30./ Ld. a 23.sz. jegyzetet!
- 31./ Rapos (1868) 79.p.
- 32./ L. Gál i.m. 213.p.
- 33./ Schlesinger Ignác: Medizinische Topographie der königlichen Freistädte Pesth und Ofen. Pest, 1840. (A 98-99. Old. közti táblázatból.) (Összehasonlításként megemlíti, hogy a jóval egészségtelebbe levegőjű (mocsaras) Martonvásáron 1801 és 1830 között az elhunytak 35 százaléka volt 1 évesnél fiatalabb, közel 17 százaléka 1-3. és további 12 százaléka 3-12 éves, vagyis a Budához 30 kilométerre fekvő mezőváros lakóinak 63 százaléka nem érte meg a 10 éves kort!) Ld.: Üvegesné Homják Mária = Martonvásár és a Brunszvik uradalom a XVIII. Század második felében. Bölcsészdoktori disszertáció. Martonvásár, 1986. 168.p.
- 34./ MOL C 69 Helytartótanácsi levéltár. Nemzeti iskolák. 1829: 1.kütfő
- 35./ „Törekedjete a...” (Teréz levele J. Heinrichnek 1828.jún.7.)
- 36./ Az adatokat az alábbi kiadványokból vettük: A' Négy első... (1832) 11., 12-13., 15.p.; Ausweis (1830-1831) 4.p.; Vereinigte Ofner und Pester Zeitung 1832/63.sz. aug 5. 1048.p.; Ausweis (1832-1833); A Kisdédóvó Intézeteket Terjesztő Egyesület évkönyve. Új folyam 1.köt. Buda, 1843. 114., 117.p.; MOL P 507 233.cs. Növegyleti iratok 158/B 1/20/1852.okt.6.; Rechnung ... (1859); Rapos (1868) 79-81., 129.p.
- 37./ Brunszvik Teréz 1841. január 20-án írott levele Forrayné Brunszvik Júliához = Brunszvik Teréz: Verse, levelek... Martonvásár, 2000. 27.p.
- 38./ u.o.
- 39./ A Kisdédóvó Intézeteket Terjesztő Egyesület évkönyve. Új folyam 1.köt. Buda, 1843. 117.p.,
- 40./ OSZK-K Quart.Germ.1390/3/1-28.
- 41./ OSZK-K Oct.Germ. 557. (Teréz jegyzetfüzete)
- 42./ A' Négy első... (1832) 19. p.
- 43./ Ld. a 35.sz.jegyzetet!
- 44./ ÖT 3.
- 45./ Ld. a 40.sz.jegyzetet!
- 46./ Rapos (1868) 89.p.
- 47./ MOL P 507 Nádasdy család levéltára 1852.okt.6.,
- 48./ Romy (1830)
- 49./ Ld. a 40.sz. jegyzetet!
- 50./ ÖT 3.
- 51./ Ld. a 40.sz. jegyzetet!

Irodalom

- Adressen-Kalender von Pest, Ofen und Altöfen für das Jahr 1869. Pest, 1868.
- Alt, Rudolf: Buda-Pest. Előadva 32 eredeti rajzolatban. Rajzolta: Sandmann. Pest, 1845.
- Ausweis über den Bestand der Klein-Kinder-Bewahr-Anstalten in den königl. Freystädten Ofen und Pest seit 1. Juli 1830 bis letzten Juni 1831. Ofen, 1832. 16 old.
- Ausweis über den Bestand der unter dem Schutze des Ofner wohlthätigen Frauen-Vereins stehenden Klein-Kinder-Bewahr-Anstalten in der königl. Freistadt Ofen seit ersten July 1832, bis letzten December 1833. [Ofen, 1834?] 4 lap.
- Bilibok Péterné – Sebestyén Istvánné – Zibolen Endre: Első óvodáink életéből 1829-1833. Bp. 1984. 182 old.
- Bilibok Péterné – Sebestyén Istvánné: A gyermekek foglalkoztatása az első kisdédóvokban = Óvodai Nevelés 32(1979) 4.sz. 133-136.
- Bilibok Péterné – Sebestyén Istvánné: Rehlingen Antal élete és pedagógiai munkássága = Óvodai Nevelés 34(1981) 266-270.
- Brunszvik Teréz: Félszázad életéből. Emlékiratai (Ford.: Petrich Béla) = Czeke Marianne – H.Révész Margit: Gróf Brunsvik Teréz élet- és jellemrajza. Bp., 1926. 39-108.
- Brunszvik Teréz grófnő naplói és feljegyzései. 1. köt. (Szerk., bevez., jegyz.: Czeke Marianne.) Bp. 1938. CCCCL, 447 old.
- Brunszvik Teréz: „Magyarország, Veled az Isten!” – naplói 1848-1849. S.a.r., bevez., jegyz.: Hornyák Mária. Bp. 1999. 277 old.
- Brunszvik Teréz pedagógiai munkássága. Vág Ottó, Orosz Lajos, Zibolen Endre tanulmányai. (Bevez.: Jausz Béla.) Bp. 1962. 76 old.
- Brunszvik Teréz szerepe az első óvodák létrehozásában. Dokumentumok. (Közzétette: Vág Ottó) = Brunszvik Teréz pedagógiai munkássága. Bp. 1962. 46-74.
- Buda-Pest, a magyarok fővárosa... Pest, 1845.
- Budai Jótékony Nőegyesület = Jelenkor 1839. 198-199.p.
- Budai jótékony nőegylet céljait illető adakozások = Jelenkor 1843. 176.p.
- A' Budai jótékony egyesület munkássága = Jelenkor 1840. 35.sz. (ápr.29.) 138.p.
- Czeke Marianne: Brunszvik Teréz és Wertheimer József levelezése = Kisdédnevelés 53(1928) 33-36.p.
- Czeke Marianne: A magyar kisdédóv 1838-ban. (Brunszvik Teréz hátrahagyott irataiból) = Kisdédnevelés 52(1927) 169-173.
- Czeke Marianne: Özv[egy] Gróf Brunsvik Antalné házai = Pest-Budai Emléklapok 5(1932)1-4. 79-85.p.
- Czeke Marianne: A Szentháromság-téri óvoda = Kisdédnevelés 43(1933) 150-151.p.
- Czeke Marianne – H.Révész Margit: Gróf Brunsvik Teréz élet- és jellemrajza. Emlékiratai. Bp., 1926. pp
- Diesing. M.A.: Ueber die frühzeitige Bildung der Kinder in den Klein-Kinderschulen... Wien, 1830.

- Dokumentumok Brunsvik Teréz szerepe az első magyarországi óvodák létrehozásában.
- Közli: Vág Ottó = Brunsvik Teréz pedagógiai munkássága. Bp. 1962. 46-74.p.
- Dvihally Anna Mária: A budai szőlőművelés története. Bp. 1932. (Tanulmányok a magyar mezőgazdaság történetéhez 4.)
- Fényes Elek: Magyarország geographiai szótára. Pest, 1851. 1-4.köt.
- Fényes Elek: Magyar-Országnak mostani állapota... 2.köt. 2.kiad. Buda, 1843.
- Gál Éva: Kétszáz éves a Krisztinaváros = Budapest 9(1971) 2.sz. 20-22., 3.sz. 18-20., 4.sz. 20-22.
- Gál Éva, L.: A Krisztinaváros topográfiája (1770-1872) = Tanulmányok Budapest múltjából. 19. köt. Bp. 1972. 179-219.
- Haeuffler, J. V.: Buda-Pest, historisch-topographische Skizzen von Ofen und Pest. Pest, 1854. 126-127., (Pest: 194-197.p.)
- HausLicitations-Anzeige = Vereinigte Ofner Pester Zeitung 1814/43.sz. máj.29. 466.p.
- Heisler Vilmos: Németek és szlovákok Pest-Budán az első óvodaalapítások idején = „Nőttön nő tiszta fénye”. Tanulmányok Brunsvik Teréz emlékezetére. Szerk.: Hornyák Mária. Martonvásár, 1996. 69-85.
- Hofecker Ferenc: A Krisztinaváros múltja. Bp. 1903.
- Hornyák Mária: Brunsvik Teréz, az első óvodák és a karácsonyfa-kultusz = Ethnographia 105 (1994) 2.sz. 567-571.p.
- Hornyák Mária: A Brunsvik Teréz-kutatás eredményei = „Nőttön nő tiszta fénye”. Tanulmányok Brunsvik Teréz emlékezetére. (Szerk.: - Martonvásár, 1996. 99-118.p. [Bibliográfia: 112-118.]
- Hornyák Mária [Üvegesné]: A Brunsvik Teréz-kutatás helyzete és perspektívái. (Szerk.: Lázár István) = Az óvodaügy történetéhez. Miskolc, 1992. 11-22.p.
- Hornyák Mária: Brunsvik Teréz, a nevelésügy apostola = „Régi fényenél új szövétnek”. Tudományos tanácskozások, megemlékezések Hévízen. Hévíz, 1995.
- Hornyák Mária: „Én pedagógus vagyok.” Brunsvik Teréz életpályája és gondolatai. 1-2. TaniTani 14-15(2000)125-129., 16-17(2001) 164-170.p.
- Hornyák Mária: 220 éve született Brunsvik Teréz, „a gyermekek barátja”. 1-2. = Óvodai Nevelés 48(1995)10,382-383., 49(1996)1., 15-16.p.
- Hornyák Mária: Az óvodaalapító Brunsvik Teréz élethivatása = Ma és Holnap 22(1994)1.sz. 10-13.p.
- Horváthné Pereszlényi Éva: Brunsvik Teréz és az óvodákat terjesztő „Nemzeti Egyesület” = Ma és Holnap 1975. 1.sz. 51-57.p.
- Irányelvek a kisgyermek gondozására szervezett intézetek számára (Közli: Vág Ottó) = Óvodai Nevelés 1968. 6.sz. 245-246.p.
- Jacoby Péter: Buda és Pest 1809-ben = Pest-Budai Emléklapok. Szerk. Gárdonyi Albert. (A História melléklete 1832/5. 95-117.p.)
- Kacsokovics Lajos: Emlékbeszéd melyet korompai Brunswick Teréz grófnő fölött tartott, a kisdodóvó egyesület közgyűlésén 1865. május 18-án = Rapos József: Brunswick Teréz grófnőlynek, a legnagyobb magyar honleánynak élete és műve... Pest, 1868. 5-30.p.
- Katona Lajosné (Thuránszky Irén): Az 1817-ben alapított Budai Jótékony Nőegylet vázlatos története (1817-1834). Bp. 1934.
- A Kisdodóvó Intézeteket Terjesztő Egyesület évkönyve. Új folyam 1. 1843. Buda, 1843. 113-116.p.
- Márai Sándor: Angyalkert = Pesti Hírlap 69(1937) ápr.16. 85.sz. 5.p.
- Mészáros István: Brunsvik Teréz a Krisztinavárosban = Új Ember 34(1978)27.sz. júl.2. 4.p.

- Mészáros István: Brunsvik Teréz és a korabeli hazai népoktatás = Ma és Holnap 1975. 1.sz. 73-85.p.
- Mészáros István: Nemzetnevelés és első óvodáink = „Nőttön nő tisztá fénye”. Tanulmányok Brunsvik Teréz emlékezetére. Szerk.: Hornyák Mária. Martonvásár, 1996. 56-68.p.
- Mészáros István: Az óvoda szó megjelenése = Magyar Nyelv 1979. 1.sz. 82-84.p.
- Mészáros István: A Széchenyi-gyűjtemény katalógusa = Magyar Pedagógia 77(1977) 259-260.p.
- A* Négy első Kisgyermeki Őr-, s Gondviselés Intézetekről melyek Magyarországon nagylelkű adományokból állítottak fel... Pesten, 1832. 24 old.
- Ország Sándor: A budai Jótékony Nőegylet 1817-1897. Bp. 1898.
- Puskely Mária: Páli Szent Vince szeretetleányai = Szerzetesek. 2.böv. kiad. Bp. 1990. 126-127. p.
- Rapos József: Brunswick Teréz grófhölgynek, a legnagyobb magyar honleánynak élete és műve; vagyis a köz-alapnevelés-ügy múltja és jelene hazánkban. Pest, 1868. pp
- Rechnung über die für Seite des ... Ofner Wohlthätigen Frauen-Vereines im Jahre 1859 gamachten Empfänge, und hievon bestrittenen Ausgaben. Bp., 1860.
- Rehlingen, Anton von: Die Bewahrschule für kleine Kinder von zwei bis sieben Jahren. Pest, 1832. [Feltehetően 1830-ban íródott.]
- Rumy [Károly]: Besuch der Kleinkinder-Musterschule und der weiblichen Arbeitsschule zu Ofen (Látogatás a kisgyermek budai mintaiskolájában és a női munkaiskolában) = Pressburger Aehrenlese zur Belehrung und Unterhaltung 4(1830) 63. 253-255.p.
- Schams, Franz: Vollständige Beschreibung der königl. Freyen Haupt Stadt Ofen in Ungarn. Buda, 1822. 116-122.p. (Christinastadt)
- Schlesinger Ignác: Medizinische Topographie der königlichen Freistädte Pesth und Ofen. Pest, 1840.
- Számadás a kisdédővő intézetekről 1830-dik esztendei 1-ső júliustól fogva 1833-dig végéig. Budán, 1836.
- Számolás a Budai Jótévő Asszonyi Egyesületnek 1830-tól 1833-dik végéig volt jövedelmeiről s kiadásairól. Buda, 1830. [helyesen: 1834].
- Széchenyi István: Napló. (Vál., szerk.: Oltványi Ambrus.) Bp. 1978.
- „Törekedjete a szeretetre!” Emlékműsor Brunsvik Teréz halálának 125. Évfordulóján. (Összeáll.: Hornyák Mária) Martonvásár, 1990. 36pp.
- Tudósítás az Asszonyi Egyesület által sz.k. Pest városában alapított jótévő Intézetekről... 1817diki mártius elejétől, 1833diki september végéig. Bécs, 1834.
- Vág Ottó: Adalékok a korai óvodák iskolás jellegének problémájához [Előadás] = Egyesületi Híradó. A Magyar Óvodapedagógiai Egyesület tájékoztatója 1996. szeptember. Miskolc, 1996. 5-9.p.
- Vág Ottó: Brunsvik Teréz és az első óvodák = U.ő.: Óvoda és óvodapedagógia. Bp. 1979. 21-28.p.
- Vág Ottó: Brunsvik Teréz és Joseph Wertheimer = „Nőttön nő tisztá fénye”. Tanulmányok Brunsvik Teréz emlékezetére. Szerk.: Hornyák Mária. Martonvásár, 1996. 37-46.p.
- Vág Ottó: Brunsvik Teréz óvodaszervező tevékenysége = Ma és Holnap 3(1975)21-28.p.
- Vág Ottó: Brunsvik Teréz szerepe az első magyarországi óvodák létrehozásában. (Dokumentumok) = Magyar Pedagógia 1961. (428-)
- Vág Ottó: A magyar óvodai mozgalom kialakulásának és fejlődésének indítékai = Az óvodai nevelésért. Szerk.: Lázár István. Miskolc, 1992. (Óvodapedagógiai füzetek) 3-14.p.
- Vág Ottó: A magyar óvodai nevelés kialakulása és Brunsvik Teréz = Brunsvik Teréz pedagógiai munkássága. Bp. 1962. 7-22.p.

- Vág Ottó: Az óvodai nevelés kialakulása. Bp. 1959. 335 pp.
- Vág Ottó: Az óvodai nevelés kialakulása. Az angol infant school kialakulása és kezdeti fejlődése. Bp. 1969. 336 pp.
- Vág Ottó: Az óvodaügy törvényes szabályozása Magyarországon. Miskolc, 1991. 32 p. (Óvodapedagógiai füzetek)
- Vág Ottó: Samuel Wilderspin óvodapedagógiai tevékenysége = Az óvodai nevelésért. Szerk.: Lázár István. Miskolc, 1992. (Óvodapedagógiai füzetek) 68-83.p.
- Vág Ottó: Tények és tévedések a magyar óvodaügy korai történetében = Az óvodaügy történetéhez. Miskolc, 1992. (Óvodapedagógiai füzetek) 63-82.p.
- Vág Ottó: Wilderspin = Óvoda és óvodapedagógia. Bp. 1979. 39-53.p.
- Vályi András: Magyar országnak leírása. 1.köt. 1796. 336.p
- Wertheimer József válaszevelei gróf Brunszvik Terézhez (Ford. Petrich Béla. Közli: Czeke Marianne) = Kisdnednevelés 53(1928) 36-41., 72-74., 118-121., 158-161., 262-263.p., 306-307., 340-343., 361-371., 394-398.p.
- Wilderspin, Samuel: A kora nevelésről és kisdnednevelő intézetekről [J. Wertheimer 1828. évi 2., bőv., jav. fordítása nyomán magyarra fordította: Kossuth Lajos] = Kossuth Lajos iratai 1837.május – 1840. december. S.a.r.: Pajkossy Gábor. Bp. 1989. 227-304.p. (Kossuth Lajos összes munkái 7.)
- Wilderspin, Samuel: Ueber die frühzeitige Erziehung der Kinder und die englischen Klein-Kinder-Schulen... Aus dem Englischen nach dem dritten Auflage ... frei übertragen und mit Anmerkungen und Zusätzen versehen von Joseph Wertheimer. Wien, 1826. 310 p.
- Wilderspin, Ueber die frühzeitige Erziehung der Kinder und die englischen Klein-Kinder-Schulen... Aus dem Englischen nach dem dritten Auflage... und mit Anmerkungen und Zusätzen versehen von Joseph Wertheimer. 2. Sehr verbess. und vermehrte Aufl. Wien, 1828. 410 p.
- Zibolen Endre: Brunszvik Teréz óvodáinak belső életéről = Ma és Holnap 3(1975) 1.sz. 1-29.p.
- Zibolen Endre: Első négy óvodánk belső életéből = „Nőttön nő tiszta fényle”. Tanulmányok Brunszvik Teréz emlékezetére. Szerk.: Hornyák Mária. Martonvásár, 1996. 86-98.p.
- Zibolen Endre: Igazságot Weldy Józsefnek! = Köznevelés 39(1983)33: 13-14.p.
- Zibolen Endre: Óvodai hétköznapiak a régi Pest-Budán. (Dokumentumok Brunszvik Teréz hagyatékából 1829-1830.) = Az Országos Pedagógiai Könyvtár évkönyve. 1962-1964. Bp. 1965. 104-141.p.

Órláng füzetek

A Brunszvik Teréz Szellemi Hagyatéka Alapítvány
hírlevelének melléklete

Eddig megjelent:

- 1./ HORNYÁK MÁRIA: „A Mindenem, a Boldogságom”
Ludwig van Beethoven és a martonvásári Brunszvik
Jozefin grófnő szerelméről. Martonvásár, 1996. 14
old
- 2./ HORNYÁK MÁRIA: A francia-magyar kapcsolatok
történetének fényes láncszeme: De Gérando Ágost
(1819-1849). Martonvásár, 1999. 32 old.
- 3./ BRUNSZVIK TERÉZ: Versek, cikkek, levelek, napló-
idézetek. (Bevez., vál., szerk.: Hornyák Mária).
Martonvásár, 2000. 48 old.
- 4./ HORNYÁK MÁRIA: Brunszvik Teréz „szellemi gyer-
meke”: Teleki Blanka. Martonvásár, 2001. 60 old.
(2.kiad.: 2003)
- 5./ HORNYÁK MÁRIA: A 150 éve alapított első hazai
(pesti) bölcsőde és Forrayné Brunszvik Júlia grófnő.
Martonvásár, 2002. 40 old.
- 6./ Gräfin Therese Brunswick (1775-1861). Hrsg.: Hornyák
Mária. Martonvásár, 2002. 28 p.
- 7./ Brunszvik Teréz, Teleki Blanka és De Gérandoné Teleki
Emma Kossuth Lajosról. (Összeáll., bevez., jegyz.:
Hornyák Mária.) Martonvásár, 2003. 60 old.